

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी अध्ययन : सशस्त्र संघर्षमा कानूनको शासनको समझदारी तथा सम्मानमा योगदान

लेखक:

- जँ-मारी हेन्करट्स*

सारांश :

यस लेखले रेडक्रस तथा रेडक्रसेन्टको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको अनुरोधमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी हालसालै गरेको अध्ययनका आधारभूत कारणको व्याख्या गर्दछ । यसले अध्ययनको क्रममा प्रयोग भएको पद्धति र अध्ययन कसरी सञ्चालन गरिएको थियो भन्ने कुराको जानकारी र साथै केही महत्त्वपूर्ण निष्कर्षहरूको सारांश दिन्छ । तर यसले यी निष्कर्षहरूको पूर्ण रूपरेखा प्रस्तुत अथवा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य भने राखेको छैन ।

विषय- प्रवेश :

विगत ५० वर्षदेखि अथवा सन् १९४९ को जेनेभा महासन्धिलाई कानुनी हैसियत प्रदान गर्ने स्वीकृति भएदेखि यता प्रायः सबैजसो महाद्वीपमा प्रभाव पर्ने गरी मानव जातिले डरलाग्दो किसिमले असंख्य सशस्त्र संघर्षको अनुभव गर्दै आएका छन् । यस अवधिमा चारवटा जेनेभा महासन्धि तथा तिनका १९७७ का अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूले संघर्षमा भाग नलिएका अथवा प्रत्यक्ष रूपमा भाग लिन छोडेका व्यक्तिहरू (घाइते, विरामी तथा ध्वस्त जहाजमा परेका, सशस्त्र संघर्षसँग सम्बन्धित भएको कारणले स्वतन्त्रता हरण भएका तथा नागरिकहरू) लाई सुरक्षा प्रदान गरेको छ । यस्तो भए तापनि यी सन्धिहरूको असंख्य मात्रामा उल्लंघन भएका छन् जसको परिणामस्वरूप मानिसहरूले कष्ट तथा मृत्युसमेत भोग्नुपरेको छ । यदि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको राम्रो सम्मान भएको भए यस्ता दुःखद घटनाहरूलाई सहजै टार्न सकिन्थ्यो ।

- जँ-मारी हेन्करट्स (Jean-Marie Henckaerts) रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको कानून विभागका सल्लाहकार तथा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी परियोजनाको प्रमुख हुनुहुन्छ । वहाँ तथा लुई डोस्वाल्ड-बेक (Louise Doswald-Beck) ले संयुक्त रूपमा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको दुई भागको हालसालै सम्पादन कार्य सम्पन्न गर्नुभएको छ । सो पुस्तक क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेसले प्रकाशित गरेको छ ।

यो आलेख तयार गर्न आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नु हुने एरिक मोन्गेलार्ड (Eric Mongelard) तथा लुई डोस्वाल्ड-बेक तथा थुप्रे विद्वत्तापूर्ण राय दिने कानून विभागका साथीहरूलाई पनि लेखक धन्यवाद दिन चाहन्छ । यस लेखमा व्यक्त भएका विचारहरू लेखकका निजी हुन् र यसले रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको विचारको अनिवार्य रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लंघन हुनुमा यसका नियमहरू अपर्याप्त भएको कारण होइन भन्ने सामान्य धारणा छ । वास्तवमा यस्ता उल्लंघनहरू नियमहरूको सम्मान गर्ने इच्छा नहुनु, तिनलाई कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त साधन नहुनु, कुनै परिस्थितिमा कार्यान्वयन गर्न अनिश्चितता हुनु तथा राजनीतिक नेता, सेनाका उच्चाधिकारी तथा लडाकूहरूमा चेतनाको कमीको कारणबाट हुन गएका हुन् ।

जेनेभामा सन् १९९३ को अगस्त-सेप्टेम्बर महिनामा आयोजना भएको युद्ध पीडितहरूको सुरक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लंघन विषयमा विशेष रूपमा विचार-विमर्श गरेको थियो तर यसले कुनै नयाँ सन्धिको प्रावधान स्वीकृति गर्ने कुरा भने प्रस्ताव गरेको थिएन । यसको बदला सर्व-सम्मतिबाट स्वीकार गरिएको अन्तिम घोषणा पत्रमा सम्मेलनले “मानवीय कानूनको कार्यान्वयन पक्षलाई अझ बढी प्रभावकारी तुल्याउनु आवश्यक छ ” भन्ने कुरालाई पुनः अभिपुष्टि गरेको थियो । यसको साथै यस सम्मेलनले स्वीस सरकारलाई “ यस कानूनको पूर्ण सम्मान तथा स्वीकार गर्न व्यावहारिक उपायको प्रवर्द्धन गर्नको निम्ति आवश्यक अध्ययन गर्न खुला विशेषज्ञहरूको अन्तर्संरकारी समूहको व्यवस्था गर्न तथा राज्यहरूका साथै रेडक्रस तथा रेडक्रेसेन्टको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको आगामी बैठकमा प्रस्तुत गर्न प्रतिवेदन तयार गर्न पनि आह्वान गरेको थियो ।”^१

युद्ध पीडितहरूको सुरक्षाको निम्ति विशेषज्ञहरूको अन्तर्संरकारी समूहको बैठक सन् १९९५ को जनवरीमा बसेको थियो । यस बैठकले थुप्रै सिफारिसहरू पारित गरेका थिए । यी प्रस्तावहरूको उद्देश्य विशेष गरी निरोधात्मक उपायहरूद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको आदरमा वृद्धि गर्ने, कानूनको राम्रो ज्ञान र साथै अझ बढी प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु थियो । विशेषज्ञहरूको अन्तर्संरकारी समूहले आफ्नो दोस्रो सिफारिसमा यस्तो कुरा प्रस्ताव गरेको थियो :

विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा विविध कानुनी पद्धतिको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी विशेषज्ञहरूको सहयोग प्राप्त गरी तथा सरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको विशेषहरूसँग परामर्श गरेर अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षहरूमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी परम्परागत नियमहरूसम्बन्धी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्न रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (ICRC) लाई आमन्त्रण गर्ने र त्यस प्रतिवेदनलाई राज्यहरू तथा योग्य संस्थाहरूलाई वितरण गर्ने व्यवस्था गर्ने ।^२

सन् १९९५ को डिसेम्बरमा आयोजित रेडक्रस तथा रेडक्रेसेन्टको २६ सौं अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले यस सिफारिशलाई अनुमोदन गर्‍यो तथा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिलाई

^१ International Conference for the Protection of War Victims, Geneva 30 August-1 September 1993, Final Declaration, International Review of the Red Cross, No 226, 1993, p. 381.

^२ Meeting of the Intergovernmental Group of Experts for the Protection of War Victims, Geneva, 23-27 January 1995, Recommendation II, International Review of the Red Cross, No 310, 1996, p. 84

अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको परम्परागत नियमहरूसम्बन्धी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्न आधिकारिक आदेश दिएको थियो।^३

करीव दश वर्षपछि सन् २००५ मा व्यापक अनुसन्धान तथा विशेषज्ञहरूसँग विस्तृत परामर्शपछि अहिले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको अध्ययनको रूपमा यस प्रतिवेदनलाई प्रकाशित गरिएको छ।^४

उद्देश्य :

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी अध्ययनको उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय मानव कानूनको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित समस्याहरूमध्ये केहीको समाधान गर्नु हो। सन्धि ऐन राम्रो विकसित स्थितिमा छ र यसले युद्धको समयमा विभिन्न प्रकारका व्यक्तिहरूको सुरक्षा तथा युद्धमा प्रयोग हुन सक्ने साधन र तौरतरीकालाई सीमित तुल्याउने कुराहरू पनि पर्न गएका छन्। जेनेभा महासन्धि तथा तिनका अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूले संघर्षमा भाग नलिएका अथवा प्रत्यक्ष रूपमा भाग लिन छोडेका व्यक्तिहरूको व्यापक सुरक्षाको व्यवस्था गरेको छ। युद्धमा प्रयोग हुने साधन र तौरतरीकालाई नियमित तुल्याउने सन्धि ऐनमा भएका व्यवस्था धेरै अगाडिदेखि भएको देखिन्छ - जस्तै: सन् १८६८ को सेन्ट पिटर्सबर्ग घोषणा (St. Petersburg Declaration), १८९९ तथा १९०७ का हेग नियमहरू (The Hague Regulations), १९२५ को जेनेभा ग्यास सन्धि (Geneva Gas Protocol) - यस विषयलाई सन् १९७२ को जैविक हतियारसम्बन्धी महासन्धिले (Biological Weapons Convention) पनि समेटेको छ, १९७७ को अतिरिक्त सन्धिपत्र (Additional Protocols), १९८० का केही परम्परागत हतियारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on Certain Conventional Weapons) तथा यसका पाँच सन्धिपत्रहरू (Protocols), १९९३ को रासायनिक हतियारसम्बन्धी महासन्धि (Chemical Weapons Convention) तथा १९९७ को बारुदी सुरुङलाई निषेध गर्ने ओटावा महासन्धि (Ottawa Convention on the Prohibition of Anti-personnel Mines)। सशस्त्र संघर्षको बेलामा सांस्कृतिक निधिको सुरक्षासम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था १९५४ को हेग महासन्धि (The Hague Convention for the Protection of Cultural Property) तथा यसका दुईवटा सन्धिपत्रहरू (Protocols) मा गरिएको छ। त्यस्तै सन् १९९८ को अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधानमा (Statute of the International Criminal Court) अरू थोकमध्ये यस अदालतको कार्य क्षेत्रभित्र पर्न आउने युद्ध अपराधको सूची पनि राखिएको छ।

^३ 26th International Conference of the Red Cross and Red Crescent, Geneva, 3-7 December 1995, Resolution I, International humanitarian Law : From law to action : Report on the follow up to the International Review of the Red Cross, No. 310 1996, p. 58.

^४ Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck Customary International Humanitarian Law, 2 Volumes, Volume I. Rules, Volume II Practice (2 Parts), Cambridge University Press. 2005.

जे जस्तो भए तापनि आजभोलिको सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने यी सन्धिहरूमा दुईवटा गम्भीर प्रकृतिका अवरोधहरू छन् जसले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी अध्ययनको आवश्यकता र उपयोगिताको व्याख्या गर्दछन् । पहिलो, यी सन्धिहरूमा औपचारिक मञ्जुरी जनाउने राज्यहरूमा मात्र यी लागू हुन्छ । यसको अर्थ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी विभिन्न सन्धिहरू विभिन्न सशस्त्र संघर्षमा संलग्न भएका राज्यहरूले कुनै सन्धिमा औपचारिक स्वीकृति जनाएको छ भन्ने आधारमा मात्र लागू हुनेछन् । सन् १९४९ का चारवटा जेनेभा महासन्धिहरू विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत भइसकेका छन् तर यो कुरा मानवीय कानूनसम्बन्धी अन्य सन्धिहरूको सम्बन्धमा भने सत्य मानिदैन । उदाहरणार्थ अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूलाई लिन सकिन्छ । पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्र (Additional Protocol I) मा १६० भन्दा बढी राज्यहरूले औपचारिक स्वीकृति जनाइसके तापनि आज पनि यसको प्रभावकारिता सीमित मात्रामा रहेको छ किनभने अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा संलग्न भएका थुप्रै राज्यहरूले यस सन्धिपत्रमा स्वीकृति जनाई सकेका छैनन् । त्यस्तै दोस्रो सन्धिपत्र (Additional Protocol II) मा पनि करीब १६० राज्यहरूले औपचारिक स्वीकृति जनाई सकेको भए तापनि गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष चलिरहेका थुप्रै राज्यहरूले यस सन्धिपत्रमा स्वीकृति जनाइसकेका छैनन् । यस्ता गैर- अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षको स्थितिमा जेनेभा महासन्धिहरूका साभा धारा संख्या ३ एउटा मात्र लागू हुन सक्ने मानवीय सन्धिको प्रावधान रहन जान्छ । तसर्थ यस अध्ययनको पहिलो उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुन चाहीं नियम परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग हो भन्ने कुरा तथा एउटा संघर्षमा संलग्न भएका सबै पक्षहरूलाई समान अथवा त्यस्तै किसिमका नियम रहेका सन्धिहरूमा तिनीहरूले औपचारिक स्वीकृति जनाएको अथवा नजनाएको जुनसुकै स्थितिमा पनि समान रूपमा लागू हुने कुरा निर्धारण गर्नु हो ।

दोस्रो, मानवीय सन्धि ऐनले आजभोलिका सशस्त्र संघर्षहरूका अधिकांश भागलाई यथेष्ट मात्रामा नियमित तुल्याउन सक्दैन किनभने ती संघर्षहरू गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षका रूपमा रहेका छन् तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षका दाँजोमा यस्ता संघर्षमा लागू हुने सन्धि-कानूनहरूको संख्या निकै कम छ । केही सीमित सन्धिहरू मात्र गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा लागू हुन्छन् । ती हुन्: केही परम्परागत हतियारसम्बन्धी महासन्धि (संशोधनसहित), अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, बारुदी सुरुङलाई निषेध गर्ने ओटावा महासन्धि, रासायनिक हतियारसम्बन्धी महासन्धि, सांस्कृतिक निधिको सुरक्षासम्बन्धी हेग महासन्धि तथा यसको दोस्रो सन्धिपत्र तथा अन्य उल्लिखित भइसकेका छन्, दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्र तथा चारवटा जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ । साभा धारा ३ को आधारभूत महत्त्व छ र यसले न्यूनतम स्तरको प्रारम्भिक संरचना मात्र व्यवस्था गर्दछ । दोस्रो सन्धिपत्रले साभा धारा ३ लाई उपयोगपूर्ण परिपूरकको काम गर्दछ तर यो अझै अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षलाई नियमित तुल्याउने जेनेभा महासन्धि तथा पहिलो महासन्धिको नियमको दाँजोमा कम मात्रामा विस्तृत भएको देखिन्छ ।

दोस्रो सन्धिपत्रमा खास १५ वटा धाराहरू रहेका छन् भने पहिलो सन्धिपत्रमा ८० भन्दा बढी धाराहरू रहेका छन् । यी संख्याहरूले मात्र पूर्ण कथा भन्दैनन् तर अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षलाई सन्धि ऐनद्वारा नियमित तुल्याउने खास गरी विस्तृत नियम तथा परिभाषाको सम्बन्धमा यी संख्या महत्त्वपूर्ण असमानताका सूचक भने हुन् । तसर्थ यस अध्ययनको दोस्रो उद्देश्य सन्धि ऐनले भन्दा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षलाई अझ बढी विस्तृत रूपमा नियमित तुल्याउँछ कि तुल्याउँदैन भनी निर्धारण गर्नु हो ।

कार्यप्रणाली :

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयको विधानले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई “कानूनको रूपमा स्वीकृत सामान्य रीति (चलन)”^५ को रूपमा व्याख्या गरेको छ । परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासनको अस्तित्व छ भन्ने जनाउनको निम्ति दुईवटा तत्त्वहरू हुनुपर्छ भन्ने कुरा व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको छ । ती हुन् राज्यको **चलन** (प्रयोग-Use) तथा **विश्वास** - कानूनको रूपमा हेर्दा (कानून चाहिन्छ कि भन्ने विचार - (Opinio juris savis necessitatis) शासनको प्रकृतिको आधारमा यस्तो चलनको आवश्यकता, निषेध अथवा इजाजत दिइएको । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले कन्टिनेन्टल शेल्फ मुद्दा (Continental Shelf Case) मा उल्लेख गरेअनुसार “परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका कुराहरूलाई प्रारम्भिक रूपमा वास्तविक व्यवहार र राज्यको कानूनी रायको रूपमा हेर्नु यो शायद स्वयंसिद्ध कुरा हुनेछ ।”^६ यी दुई तत्त्वहरूको खास अर्थ र विषयवस्तु निकै ठूलो प्राज्ञिक लेखनको विषय बनेको छ । सामान्य परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन छ कि छैन भनी सुनिश्चित गर्न गरिएको अध्ययनमा अपनाइएको पद्धति उत्कृष्ट खालको थियो । यो पद्धति अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले खास गरी नर्थ सी कन्टिनेन्टल सेल्फ मुद्दा (North Sea Continental Shelf Cases) को निर्णयमा स्थापित गरेको हो ।^७

राज्यको कार्यविधि :

राज्यको कार्यविधिलाई दुई दृष्टिकोणले हेर्नु पर्दछ : पहिलो, कस्तो कार्यविधिले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको (राज्यको कार्यविधिको छनोट) सृजनामा योगदान गर्छ; दोस्रो, यस कार्यविधिले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको (राज्यको कार्यविधिको लेखाजोखा) शासन स्थापना गर्छ कि गर्दैन ।

^५ Statute of the International Court of Justice, Article 38 (1) (b).

^६ International Court of Justice, Continental Shelf cases (Libyan Arab Jamahiriya v. Malta), Judgment, 3 June 1985, ICJ Report 1985, pp.29-30, S 27.

^७ International Court of Justice, North Sea Continental Shelf case, Judgment, 20 February 1969, ICJ Report 1969, p.3.

राज्य कार्यविधिको चयन :

राज्यको भौतिक तथा शब्दगत गतिविधिले राज्यको कार्यविधिको निर्माण हुन्छ र यसले नै परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको निर्माणमा योगदान गर्दछ । भौतिक गतिविधिमा उदाहरणार्थ युद्धभूमिमा गरिने व्यवहार, केही हातहतियारको प्रयोग तथा विभिन्न किसिमका व्यक्तिहरूलाई गरिने व्यवहारजस्ता कुराहरू समावेश हुन्छन् । शाब्दिक कार्यहरूमा सैनिक निर्देशिका, राष्ट्रिय कानुन, राष्ट्रिय निर्णयजन्य विधि, सशस्त्र तथा सुरक्षा बलहरूलाई दिइने आदेश, युद्धकालका सैनिक विज्ञप्ति, कूटनीतिक असम्मति, औपचारिक कानुनी सल्लाहकारहरूको राय, मस्यौदा सन्धिहरूमा सरकारी टिप्पणी, कार्यगत निर्णयहरू तथा नियमहरू, अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूमा गरिने वकालत, अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनमा दिइने वक्तव्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले पारित गरेका प्रस्तावहरूमा सरकारको स्थितिजस्ता कुराहरू समावेश हुन्छन् । यस सूचीलाई हेर्दा राज्यका कार्यपालिका, व्यवस्थापिका तथा न्यायपालिकाका कार्यविधिले प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँछन् भन्ने कुरा प्रष्ट देखाउँछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्था अथवा सम्मेलनहरूले गरेका वार्ता तथा प्रष्ट मत पारित गरेका प्रस्तावहरूलाई त्यसमा संलग्न भएका राज्यहरूको कार्यको रूपमा मानिन्छ । केही अपवादलाई छोडेर प्रस्तावहरू सामान्यतया आफैमा बाध्यात्मक हुँदैनन् भन्ने मान्यता छ । तसर्थ परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको शासनको निर्माणको लेखाजोखा गर्ने क्रममा कुनै खास प्रस्तावको उपयोगिता त्यसको विषयवस्तु, यसको स्वीकार्यताको स्तर तथा सम्बन्धित राज्यको कार्यविधिसँग यसको संगतिमा भर पर्दछ ।^५ प्रस्तावले जति धेरै समर्थन पायो, त्यति नै बढी यसले महत्त्व पाएको हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूको निर्णय अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको^६ पूरक स्रोतको रूपमा मानिए तापनि ती राज्यको कार्यविधिको अङ्ग बन्दैनन् किनभने राष्ट्रिय अदालतजस्तो अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरू राज्यका अङ्ग मानिएका हुँदैनन् । यस्तो भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय अदालतका निर्णयलाई कम महत्त्वका मान्नु हुँदैन किनभने परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको शासनको अस्तित्व छ भन्ने एउटा अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको ठहरले त्यसको प्रभावलाई मञ्जुर गराउने प्रमाणको काम गर्दछ । यस अतिरिक्त यस्ता अदालतका निर्णयहरूको नजीरको महत्त्व हुने भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूले राज्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको भावी कार्यविधिमा प्रभाव पारेर परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको शासनको प्रादुर्भावमा योगदान पुऱ्याउन सक्छन् ।

सशस्त्र प्रतिरोध समूहको कार्यविधि, जस्तै: आचार संहिता, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका केही नियम पालन गर्छु भनी गरिएको प्रतिबद्धता तथा अन्य विज्ञप्तिहरू

^५ The importance of these conditions was stressed by the International Court of Justice, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 8 July 1996, ICJ Reports 1996, pp. 254-255, pp 70-73.

^६ Statute of the International Court of Justice, Article 38 (1) (d).

राज्यको कार्यविधिको अङ्ग बन्दैनन् । यस्ता कार्यविधिमा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा केही नियमलाई स्वीकार गरेको प्रमाण रहेको हुन सक्छ तर यसको कानुनी महत्त्व अस्पष्ट भएको परिणामस्वरूप परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अस्तित्व भएको प्रमाणित गर्न यसमा भर पर्न सकिन्न । यस्ता कार्यविधिका उदाहरणहरूको सूची यस अध्ययनको दोस्रो भागको “अन्य कार्यविधि” भन्ने शीर्षकअन्तर्गत दिइएका छन् ।

राज्य कार्यविधिको निरूपण :

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन^{१०} निर्माण गर्न राज्यको कार्यविधि यथेष्ट मात्रामा गहकिलो छ कि छैन भनी निरूपण गर्न त्यसलाई तौलिएर हेर्नु पर्दछ । परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन स्थापना गर्नको निम्ति राज्यको कार्यविधि वस्तुतः एकरूप, व्यापक तथा प्रतिनिधिमूलक हुनुपर्दछ ।^{११} सो भन्नुको अर्थ के हो ? अझ बढी ध्यान दिएर हेरौं ।

पहिलो, परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन निर्माण गर्न राज्य कार्यविधिमा वस्तुतः एक- रूपता हुनुपर्दछ । विभिन्न राज्यहरूले वास्तविक रूपमा भिन्न-भिन्न किसिमको आचार व्यवहार गर्नु हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयको विधिशास्त्रअनुसार पहिलो दृष्टिमा प्रतिकूल कार्यविधि सम्बन्धित कार्यविधिमा एकरूपता नभएको जस्तो देखिन्छ तर यसले यो प्रतिकूल कार्यविधि अन्य राज्यले निन्दा अथवा आफ्नै सरकारले अस्वीकार गरुञ्जेल परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन निर्माण गर्न निषेध गर्दैन । वास्तवमा यस्ता निन्दा र अस्वीकारले प्रश्नको विषय बनेको नियमलाई पुष्टि गर्दछ ।^{१२}

यो कुरा खास गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका थुप्रै नियमहरूको सम्बन्धमा सान्दर्भिक छ किनभने यस्ता नियमहरूलाई समर्थन जनाउने राज्यका थुप्रै कार्यविधिहरू प्रशस्त प्रमाणको रूपमा रही आएका छन्, यसको साथै त्यस्ता नियमहरूको पटक-पटक उल्लंघन गरिएका प्रमाणहरू पनि रही आएका छन् । यस्ता उल्लंघनका साथसाथै सम्बन्धित पक्षबाट केही बहाना अथवा क्षमा प्रार्थना अथवा औचित्यको कुरा आउनु तथा अथवा अन्य राज्यहरूबाट निन्दा हुनु, प्रश्नको विषय बनेको नियमको अस्तित्वको विरुद्ध तिनीहरू चुनौतीको रूपमा भने छैनन् । प्रचलित परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका नियमहरूलाई परिवर्तन गर्न चाहने राज्यहरूले आफ्नो औपचारिक कार्यविधिमा फर्त् गर्नुपर्छ, र यस्ता कार्यलाई आफ्नो अधिकारको रूपमा दावी गर्नुपर्दछ ।

^{१०} The expression "dense" in this context comes from Sir Humphrey Waldock, " General Course on Public International Law," Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 106, 1962, p.44.

^{११} International Court of Justice, North Sea Continental Shelf Cases, op.cit. (note 7), 43, S74.

^{१२} See International Court of Justice, Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua V. United States), Merits, Judgment, 27 June 1986, ICJ Reports 1986, S 186.

दोस्रो, सामान्य परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासन अस्तित्वमा आउन तत्सम्बन्धी राज्यको कार्यविधि व्यापक र प्रतिनिधिमूलक हुनुपर्दछ तर यो विश्वव्यापक हुनु आवश्यक छैन; 'सामान्य' कार्यविधि नै यथेष्ट छ।^{१३} राज्यहरूको निश्चित संख्या अथवा प्रतिशतको आवश्यकता पर्दैन। आवश्यक सहभागिता निश्चित संख्यामा किटन असम्भव भएको एउटा कारण यसको मापदण्ड संख्यात्मक भावमा नभई गुणात्मक रूपमा रहेकोले हो। यसको अर्थ कति राज्यले यस्तो कार्यविधि अपनाए भन्नुभन्दा कुन राज्यले अपनायो भन्ने हो।^{१४} अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले नर्थ सी कन्टिनेन्टल शेल्फ मुद्दामा प्रतिपादन गरेअनुसार: कार्यविधिमा "राज्यको स्वार्थ विशेष रूपमा प्रभाव पर्ने गरी समावेश" हुनुपर्दछ।^{१५}

यस विचारका दुईवटा तात्पर्य छन्: (१) यदि सबै "विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरू" को प्रतिनिधित्व हुने हो भने बहुसंख्यक राज्यहरूको सहभागिता अत्यावश्यक हुनेछैन तर तिनीहरूले कम्तीमा विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरू" को कार्यविधिमा सहमति जनाएको भने हुनुपर्दछ तथा (२) यदि "विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरू"ले कार्यविधिलाई स्वीकार गर्दैनन् भने माथि व्याख्या भएअनुसार सर्व-सम्मतिको आवश्यकता नभए तापनि यसले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको नियमको रूपमा परिपक्व हुन सक्दैन।^{१६} अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत "विशेष रूपमा प्रभावित" को पर्छ भन्ने कुरा परिस्थितिअनुसार फरक हुन सक्छ। उदाहरणको रूपमा अन्धो तुल्याउने किरण एकीकरण हतियार (Blinding laser Weapons) को प्रयोगको वैधानिकतासम्बन्धी कुरालाई हेर्दा, यसको प्रयोगले अन्य राज्यहरू प्रभावित हुने सम्भाव्यता भए तापनि "विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरू" मा यस प्रकारको हतियार विकास गर्ने क्रममा रहेका भनी पहिचान गरिएका राज्यहरूलाई समावेश गरिएको छ। त्यस्तै मानवीय सहायताको आवश्यकता पर्ने जनसंख्या भएको राज्य पनि बारम्बार सहायता दिने राज्य, जस्तै: "विशेष रूपमा प्रभावित" मा पर्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुनै नियमको सम्बन्धमा कुरा गर्दा सशस्त्र संघर्षमा भाग लिने राज्यहरूको कार्यविधिको त्यस सशस्त्र संघर्षको सम्बन्धमा कुनै नियमको सान्दर्भिकताको जब परीक्षण गरिन्छ, त्यस बेला त्यो राज्य "विशेष रूपमा प्रभावित" भित्र पर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुनै क्षेत्रमा विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरूले हुन सक्ने भए तापनि, के पनि सत्य हो भने अन्य राज्यहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सम्मान गरून् भन्ने कुरामा आफू सशस्त्र संघर्षको एक पक्ष नभए तापनि सबै राज्यको कानुनी स्वार्थ रहेको हुन्छ।^{१७} यस अतिरिक्त अन्य राज्यहरूले प्रयोग गरेको अथवा सञ्चालन गरेको युद्धका

^{१३} International Law Association, Final Report of the Committee on the Formation of Customary (General) International Law, Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law, Report of the Sixty-Ninth Conference, London, 2000, Principle 14, p. 734 ("hereinafter" ILA Report").

^{१४} Ibid, commentary (d) and (e) to Principle 14, pp. 736-737.

^{१५} International Court of Justice, North Sea Continental Cases, op. cit. (note 7), p. 43 S74.

^{१६} ILA Report, op. cit. (note 13), commentary (e) to Principle 14, p. 737.

^{१७} See Customary International Humanitarian Law, op. cit. (note 4), Vol I, commentary to Rule 144.

साधन तथा तौरतरीकाले सबै राज्यले पीडा भोगनुपर्ने हुन्छ । तसर्थ “विशेष रूपमा प्रभावित” भन्ने शब्दको ठीक तात्पर्यलाई ध्यानमा राखेर ती राज्यहरूले यस शब्दावलीभित्र परे पनि, नपरे पनि सबैको कार्यविधिको विषयमा विचार हुनुपर्दछ ।

यस अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रथागत नियमको सम्बन्धमा “दृढ बाधक” बन्न कानुनी रूपमा सम्भव छ कि छैन भन्ने कुरामा आफ्नो विचार राखेन । धेरै भाष्यकारहरूले अवश्य पालनीय विधिको अनिवार्य प्रतिमानको सम्बन्धमा दृढ बाधक बन्न सम्भव नभएको कुरामा विश्वास व्यक्त गरेका छन् भने अन्य कोहीचाहिं दृढ बाधक धारणाको निरन्तर वैधताको माथि नै शङ्का गर्दछन् ।^{1९} यदि दृढ बाधक बन्न कानुनी रूपमा सम्भव भन्ने कसैले स्वीकार गरेमा सम्बन्धित राज्यले यसको निर्माणको क्रममा उब्जेका नयाँ धारणाको विरोध गरी सक्नु पर्ने थियो तथा त्यसपछि पनि दृढतापूर्वक विरोध गरिरहनुपर्ने थियो; “पछिल्लो बाधक” बन्न सम्भव छैन ।^{१९}

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको शासनको प्रादुर्भाव हुनुभन्दा अघि केही समय बित्नु स्वाभाविक छ, यसको निम्ति कुनै निर्धारित समय तालिका छैन । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने यो एकरूपता, व्यापकता र प्रतिनिधित्वको भावको रूपमा यथेष्ट गहनता भएको कार्यविधिको सञ्चयको स्वरूप हो ।^{२०}

कानुनी राय :

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको शासनको अस्तित्वको स्थापना गर्नको निम्ति कानुनी रायको आवश्यकताले एउटा खास किसिमको कार्यविधि “अधिकारको रूपमा” पालन भएको वैधानिक विश्वासतर्फ सङ्केत गर्दछ । सम्बन्धित नियममा निषेध, दायित्व अथवा कुनै किसिमले व्यवहार गर्ने अधिकार मात्र समावेश भएको छ कि छैन भन्ने आधारमा कार्यविधि तथा वैधानिक विश्वास व्यक्त भएको रूप फरक हुन सक्छ ।

यस अध्ययनको क्रममा कार्यविधि तथा वैधानिक विश्वासका तत्त्वहरूलाई सिद्धान्ततः निश्चित रूपमा छुट्याउन निकै कठिन सिद्ध भएको थियो । धेरैजसो एउटै कार्यले कार्यविधि तथा वैधानिक विश्वास दुबै जनाएको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानून संघले प्रष्ट गरेअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले “वास्तवमा धेरै शब्दमा व्यक्त नगरीकन भनेको छ- परम्परागत कानूनमा प्रष्ट तत्त्वहरू रहेको (भनीएको) ले एउटै आचार व्यवहारले दुबैको निम्ति ज्ञापन गर्न सक्दैन । वास्तवमा धेरैजसो स्थितिमा यी दुई तत्त्वहरूको

^{1९} For an in-depth discussion of this issue, see Maurico H. Mendelson, "The Formation of Customary International Law" Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol 272 1998, pp. 227-244.

^{१९} ILA Report, op.cit. (note 13), commentary (b) to Principle 15, p. 738

^{२०} Ibid, commentary (b) to Principle 12, p. 731.

बीचमा गाँठो फुकाउन निकै कठिन अथवा असम्भवप्रायः छ ।^{२१} खास गरी यसो हुनाको कारणमा शाब्दिक कार्य जस्तै सैनिक निर्देशिकालाई राज्यको कार्यविधिको रूपमा मानिने र साथै संलग्न राज्यको वैधानिक विश्वासले हेरिनाले हो ।

जब कहीं यथेष्ट मात्रामा गहन कार्यविधि छ भने यस्ता कार्यविधिमा सामान्यतया कानुनी राय (opinio juris) रहेको हुन्छ र परिणामस्वरूप कानुनी रायको अस्तित्व भएको भिन्दै रूपमा प्रदर्शन गर्न आवश्यक पर्दैन । कार्यविधि द्विविधापूर्ण भएको स्थितिमा भने परम्परा निर्माण गर्नको निम्ति कार्यविधिको महत्त्व रहेको छ कि छैन भनी सुनिश्चित गर्नको निम्ति कानुनी रायले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यस्तो घटना लापवाहीको स्थितिमा हुन्छ, जहाँ राज्यले कुनै क्रिया अथवा प्रतिक्रिया गर्दैन तर यस्तो किन हुन्छ प्रष्ट छैन । यस्ता मुद्दामा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय तथा यसभन्दा अधिको अन्तर्राष्ट्रिय न्यायसम्बन्धी स्थायी न्यायालयले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको स्थापना गर्ने कार्यमा द्विविधापूर्ण कार्यविधिलाई स्थान दिइएको छ कि छैन भनी निश्चित गर्नको निमित्त कानुनी रायको छुट्टै अस्तित्व स्थापना गर्ने प्रयास गरेका थिए ।^{२२}

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको क्षेत्रमा धेरै नियमको निम्ति केही आचार-व्यवहारबाट सञ्चालित हुनु आवश्यक छ, लापवाही भएको खण्डमा कानुनी रायको लेखाजोखा गर्ने बेलामा खास समस्या उत्पन्न हुन सक्छ किनभने संयम काकताली होइन तर यथानियम अपेक्षामा आधारित हो भन्ने प्रमाणित गर्नुपर्नेछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी लिखत तथा औपचारिक वक्तव्यमा यस्ता संयमको आवश्यकताको सङ्केत गरिएको हुन्छ, प्रश्नको विषय बनेको आचार व्यवहारबाट संयमित हुन कानुनी आवश्यकताको अस्तित्व धेरैजसो प्रमाणित गर्न सकिन्छ । यस अतिरिक्त प्रश्नको विषय बनेको आचार-व्यवहारले कुनै विवाद सृजना गरेपछि यस्तो संयम आउन सक्छ । कानुनी दायित्वको बोध भएको कारणले संयम पालन गरिएको भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सदा सजिलो नभए तापनि यसले संयम काकताली थिएन भन्ने कुरा दर्शाउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

सन्धि कानुनको प्रभाव :

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको अस्तित्व रहेको कुरा निर्धारण गर्नको निम्ति सन्धि कानुनहरू पनि सान्दर्भिक छन् किनभने तिनीहरूले राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका केही नियमलाई कस्तो दृष्टिले हेर्छन् भन्ने कुरामा प्रकाश पार्न सहयोग पुऱ्याउँछन् । तसर्थ सन्धिको समर्थन, व्याख्या र कार्यान्वयनका साथै समर्थनसम्बन्धी धारणाको आरक्षण

^{२१} Ibid, p 718 S 10 (c). For an in-depth analysis of this question, see Peter Haggemacher, "La doctrine des deux elements due droit coutumier dans la pratique de la Cour internationale", Revue generale de droit internationale public, Vol. 90, 1986, p.5.

^{२२} See, e.g. Permanent Court of International Justice, Loutus Case (France V. Turkey), Judgment, 7 September 1927, PCI J Ser, A, No. 10, p. 28 (the Court found that States had not abstained from prosecuting wrongful acts aboard ships because they felt prohibited from doing so), International Court of Justice, North Sea Continental Shelf, op. cit. (note 7) pp.43-44 S 76-77 (the Court found that states that had delimited their continental shelf on the basis of the equidistance principle had not done so because they felt obliged to), ILA Report, op-cit (note 13) Principle 17 (IV) and commentary.

तथा व्याख्यासम्बन्धी वक्तव्यसमेत यस अध्ययनमा समावेश भएका थिए । नर्थ सी कन्टिनेन्टल मुद्दामा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको लेखाजोखामा सन्धिको समर्थनको स्थान सान्दर्भिक हुने राय व्यक्त गरेको छ । यस मुद्दामा न्यायालयले यस्तो भनेको छ : “अहिलेसम्म प्राप्त समर्थन र स्वीकृतिको संख्या (३९) छ, यो सम्मानयुक्त भए तापनि यथेष्ट छैन”, खास गरी सन्धि बाहिर हुने कार्यविधि परम्पर विरोधी भएको खण्डमा ।^{२३} यसको विपरीत निकारागुवा मुद्दामा हस्तक्षेप नगर्ने नियमको परम्परागत हैसियतसम्बन्धी लेखाजोखा गर्दा न्यायालयले संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको भण्डै विश्वव्यापी रूपमा समर्थन भइसकेको तथ्यमाथि अत्यधिक जोड दिएको थियो ।^{२४} कस्तो पनि मुद्दा हुन सक्छ भने सन्धिमा भएका प्रावधानले सन्धि अभै लागू भई नसकेको भए तापनि परम्परागत कानूनलाई प्रतिबिम्बित गरेको हुन सक्छ । यदि विशेष रूपमा प्रभावित राज्यहरूमा समेत समान कार्यविधि भएमा, यसको कारणले प्रश्नको विषय बनेको शासनको महत्वपूर्ण विरोध हुने कम सम्भावना हुन्छ ।^{२५}

व्यावहारिक रूपमा सन्धिको नमूनाको मस्यौदाले विश्वव्यापी कानुनी रायलाई ध्यानमा राख्न सहयोग पुऱ्याउँछ साथै पछि गएर राज्यको व्यवहार र कानुनी विश्वासमा अकाट्य प्रभाव पार्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले कन्टिनेन्टल शेल्फ मुद्दाको निर्णयमा यस विचारलाई मान्यता दिदै उल्लेख गरेको छ : “बहुपक्षीय महासन्धिहरूले परम्परादेखि आएका नियमहरूको अभिलेख राख्न र परिभाषित गर्न अथवा वास्तवमा तिनीहरूले विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ ।^{२६} यसरी न्यायालयले सन्धिहरूले पहिलेदेखि नै अस्तित्वमा रही आएका परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई सहिताबद्ध गर्न सक्ने कुरालाई पुष्टि गरेको छ, तर त्यस्ता सन्धिहरूमा निहित भएका आदर्शको आधारमा नयाँ परम्पराको विकासको निम्ति आधारशिला पनि तयार गर्न सक्छ । न्यायालयले यसभन्दा पनि अझ बढेर भनेको छ : “यस्तो पनि हुन सक्छ (एउटा) महासन्धिमा व्यापक तथा प्रतिनिधिमूलक सहभागिता, यो आफैँमा यथेष्ट हुन सक्छ, यदि यसमा त्यस्ता राज्यहरू पनि समावेश भएका छन् भने जसको स्वार्थ विशेष रूपमा प्रभावित भएका थिए ।”^{२७}

^{२३} International Court of Justice, North Continental Shelf Case, op. cit (note 7), p. 43 & 73.

^{२४} International Court of Justice, Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, op.cit. (note 12), pp. 99-100, S168. Another important factor in the decision of the Court was that relevant UN General Assembly resolutions had been widely approved, in particular Resolution 2625 (XXV) on friendly relations between States, which was adopted without a vote.

^{२५} International Court of Justice, Continental Shelf case, op.cit note 6, p. 33 S 34. (The Court considered that the concept of an exclusive economic zone had become part of customary international law, even though the UN Convention on the Law of the Sea had not yet entered into force, because the number of claims to an exclusive economic zone had risen to 56, which included several specially affected States.

^{२६} International Court of Justice, Continental Shelf case, op.cit.(note 6), pp 29-30, S 27

^{२७} International Court of Justice, North Sea Continental Shelf cases, op.cit (note 7), p. 42, S 73; see also ILA Report, op.cit. (note 13), Principles 20-21, 24, 26. and 27, pp.754-765.

व्यापक समर्थन एउटा सङ्केत मात्र हो र कार्यविधिका अन्य तत्त्वहरूको सन्दर्भमा खास गरी प्रश्नको विषय बनेको सन्धिको पक्ष नबनेका राज्यहरूको कार्यविधिको लेखाजोखा गरिनुपर्ने विषयमा यस अध्ययनले सावधानीपूर्ण पद्धति अपनाएको छ । सन्धिका पक्ष नबनेका राज्यका स्थिर कार्यविधिलाई महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रमाणको रूपमा लिइन्छ । तर यसको विपरीत पक्ष नभएको राज्यको कार्यविधिलाई महत्त्वपूर्ण नकारात्मक प्रमाणको रूपमा हेरिन्छ । त्यस्तै एउटा सन्धिको पक्ष भएको राज्यहरूको कार्यविधि पनि सन्धिको पक्ष नभएका राज्यहरूको दाँजोमा विशेष रूपमा सान्दर्भिक मानिन्छ ।

यसरी यस अध्ययनले आफूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका सान्दर्भिक सन्धिहरूको पक्ष बनेका राज्यहरूको कार्यविधिमा मात्र सीमित राखेन । अध्ययनलाई अतिरिक्त सन्धिपत्रलाई समर्थन नजनाउने ३० वटा जति राज्यको कार्यविधिमा मात्र सीमित तुल्याएको भए परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून व्यापक तथा प्रतिनिधिमूलक कार्यविधिमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने आवश्यकता पूर्ति हुने थिएन । तसर्थ परम्परागत कानूनको अस्तित्वको लेखाजोखा गरी यो अध्ययन प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने समयसम्ममा पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा १६२ र दोस्रोमा १५७ राज्यहरूले समर्थन जनाइसकेको कुरालाई ध्यानमा लिइएको थियो ।

यहाँ कुन कुरामाथि जोड दिनु आवश्यक छ कि यस अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रत्येक सन्धि नियमको परम्परागत प्रकृति सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छैन तथा परिणामस्वरूप यसले प्रचलित सन्धिहरूको संरचनालाई अपरिहार्य रूपमा पछ्याएको छैन । बरु यसले यी मुद्दाहरूका सम्बन्धमा राज्यको कार्यविधिको आधारमा कस्तो परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको स्थापित गराइने नियमहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ भनी मुद्दाहरूको विश्लेषण गर्ने कोशिस गरेको थियो । अध्ययनको निम्ति प्रयोग गरिएको पद्धतिले प्रत्येक सन्धिको प्रावधानलाई परम्परागत हो कि होइन भनी निश्चित गर्ने दृष्टिकोणले विश्लेषण नगरेको हुनाले यस अध्ययनमा नदेखिएको कारणले मात्र कुनै खास सन्धि नियमलाई परम्परागत होइन भन्ने निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन ।

अध्ययनको संगठन:

रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिलाई विश्वास गरेर सुम्पिएको जिम्मेवारी उच्च तरिकाले पालन भए-नभएको सुनिश्चित गर्न लेखकहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका प्राज्ञिक विशेषज्ञहरूको समूहसँग विचार विमर्श गरेको थियो तथा उनीहरूले नै एउटा अध्ययन निर्देशक समिति (Steering Committee of the Study) गठन गरेका थिए ।^{२६}

^{२६} The Steering Committee consisted of Professors Georges Abi-Saab, Salah El-Din Amer, Ove Bring, Eric David, John Dugard, Florentino Feliciano, Horst Fischer, Francoise Hampson, Theodor Meron, Djamchid Montaz, Milan Sahovic and Raul Emilio Vinuesa.

यस निर्देशक समितिले सन् १९९६ को जून महिनामा कार्ययोजना स्वीकृत गर्‍यो र त्यसपछि अक्टोबर महिनामा अनुसन्धान कार्य प्रारम्भ भयो । अनुसन्धान सञ्चालनमा राज्यको कार्यविधि प्रतिविम्बित हुने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुबै स्रोतहरूको प्रयोग भएका थिए तथा कार्य योजनामा किटएका अध्ययनका ६ खण्डमा केन्द्रित गरिएको थियो :

- स्पष्ट विभेदको सिद्धान्त,
- विशेष रूपमा सुरक्षित व्यक्ति तथा वस्तु,
- युद्धको खास तौरतरीका,
- हतियार,
- गैरसैनिक नागरिक तथा अशक्त घाइते भएर लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिलाई गरिने व्यवहार र
- कार्यान्वयन ।

राष्ट्रिय स्रोतमा अनुसन्धान :

एउटा देशभित्र रहेका राष्ट्रिय स्रोतहरूमा भित्रबाटै अति सजिलैसँग पुग्न सकिने भएकोले राष्ट्रिय अनुसन्धानकर्ताहरूको सहयोग प्राप्त गर्ने निर्णय गरियो । यस उद्देश्य प्राप्तिको लागि ५० राज्यहरूमा (अफ्रिकामा ९, अमेरिकामा ११, एशियामा १५, अष्ट्रेलाशिया १ तथा यूरोपमा ११) कुनै एक अनुसन्धानकर्ता अथवा उनीहरूको समूहको पहिचान गरिएका थिए तथा उनीहरूलाई आ-आफ्ना राज्यको कार्यविधिसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्न आग्रह गरिएको थियो ।^{२९} देशहरूको छनौट भौगोलिक प्रतिनिधित्वका साथै आजभोलिका विभिन्न किसिमका युद्धका तौरतरिका प्रयोग गरिएका विभिन्न सशस्त्र संघर्षका अनुभवको आधारमा गरिएको थियो ।

राज्यको कार्यविधिसम्बन्धी प्रतिवेदनहरूले नसमेटेका देशहरूका सैनिक निर्देशिका तथा राष्ट्रिय कानूनहरूको पनि अनुसन्धान तथा संकलन गरिएको थियो । यस कार्यको निम्ति रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको विश्वभरि रहेका प्रतिनिधिहरूको कार्यालयको सञ्जालले सहयोग पुऱ्याएको थियो तथा त्यस्तै राष्ट्रिय कानूनको व्यापक संकलन अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी ICRC को सल्लाहकार सेवामा गरेको थियो ।

^{२९} Africa: Algeria, Angola, Botswana, Egypt, Ethiopia, Nigeria, Rwanda, South Africa and Zimbabwe; Americas: Argentina, Brazil, Canada, Chile, Colombia, Cuba, El Salvador, Nicaragua, Peru, United States of America and Uruguay; Asia : China, India, Indonesia, Iran, Iraq, Israel, Japan, Jordan, Republic of Korea, Kuwait, Lebanon, Malaysia, Pakistan, Philippines and Syria; Australasia: Europe: Belgium, Bosnia and Herzegovina, Croatia, France, Germany, Italy, Netherlands, Russian Federation, Spain, United Kingdom and Yugoslavia.

अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूमा अनुसन्धान:

अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूबाट खोजेर भिकिएका राज्यका कार्यविधिहरू ६ वटा दलले संकलन गरेका थिए । प्रत्येक समूहले अध्ययनको एक खण्डमा ध्यान केन्द्रित गरेको थियो ।^{३०} यी दलहरूले कार्यविधिको अनुसन्धान संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूको संरचनाभित्र रहेर गरेका थिए । यी अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा अफ्रिकी संघ (African Union-formely Organiation of African Unity), यूरोपको परिषद् (Council of Europe), गल्फ सहयोग परिषद् (The Gulf Cooperation Council), यूरोपेली संघ (The European Union), अरब लीग (The League of Arab States), अमेरिकी राज्य संगठन (The Organization of American States), इस्लामिक सम्मेलनको संगठन (The Organisation of Islamic Conference) तथा यूरोपेली सुरक्षा तथा सहयोग संगठन (The Organizaton for Security and Cooperation in Europe) समेटिएका छन् । परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका नियमहरूको अस्तित्व भएको भन्ने प्रमाण दिन सक्नेसम्मका अन्तर्राष्ट्रिय निर्णयजन्य विधिको पनि सङ्कलन गरिएका थिए ।

रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको अभिलेखालयमा अनुसन्धान :

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूमा भएका अनुसन्धान कार्यलाई पूरकको रूपमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले करीब ४० देशमा (अफ्रिकामा २१, अमेरिकामा २, एशियामा ८ तथा यूरोपमा ८) हालसालै चलेका सशस्त्र संघर्षसम्बन्धी आफ्नै अभिलेखालयमा छानबिन गर्‍यो ।^{३१}

यी संघर्षहरूका छनोट राज्यको कार्यविधिसम्बन्धी प्रतिवेदनहरूले नसमेटिएका देश तथा संघर्षहरू पनि समावेश गर्ने दृष्टिकोणले गरिएका हुन् ।

अध्ययनका तीन पक्षीय तरिका - राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिका स्रोतहरूमा अनुसन्धानको परिणाम संसारका सबै भागका कार्यविधिहरूको उल्लेख हुन सक्नु हो । तर कुराहरूको प्रकृतिलाई हेर्दा यो अनुसन्धान पूर्ण भएको अर्थमा लिन सकिन्न । यस अध्ययनको परिणामको रूपमा समकालीन परम्परागत

^{३०} Principle of distinction: Professor George Abi-Saab (rapporteur) and Jean-Francois Queguiner (resercher), Specifically protected persons and objects; Professor Horst Fischer (rapporteur) and Gregov Schotten and Heike Spieker (researchers); Specific methods of warfare: Professor Theodor Meron (rapporteur) and Richard Desgagne (researcher); Weapons: Professor Ove Bring (rapporteur) and Gustaf Lind (researcher) ; Treatment of civilians and persons hors de combat: Francois Hampson (rapporteur) and Camille Giffard (researcher); Implementation: Eric David (rapporteur) and Richard Desgagne (researcher).

^{३१} Afirca: Angola, Burundi, Chad, Chad-Libya, Democratic Republic of Congo, Djibouti, Eritrea-Yemen, Ethiopia (1973-1994), Liberia, Mozambique, Namibia, Sierra Leone, Somalia, Somalia-Ethiopia, Sudan, Uganda and Western Sahara, Americas : Guatemala and Mexico; Asia: Afghanistan, Combodia, India (Jammu and Kashmir), Papua New Guinea, Sri Lanka, Tajikistan, Yemen, and Yemen-Eritrea (also under Africa): Europe: Armenia-Azerbaizan (Nagomo-Karabakh), Cyprus, Former Yugoslavia (conflict in Yugoslavia (1991-1992), Conflict in Bosnia and Herzegovina (1992-1996), Conflict in Croatia (Krakinas) (1992-1995) Georgia (Abkhazia), Russian Federation (Chechnya) and Turkey.

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पुनःलिखत हुने कुरालाई सुनिश्चित गर्न अध्ययनले खास गरी गत ३० वर्षका कार्यविधिमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको थियो । तर अझ सान्दर्भिक भएको ठाउँमा त्यसभन्दा पुरानो कार्यविधिको पनि उल्लेख गरिएको छ ।

विशेषज्ञहरूसँग परामर्श :

परामर्शको पहिलो चक्रमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान दलहरूलाई सङ्गलित कार्यविधिहरूका आधारमा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रारम्भिक लेखाजोखा समावेश भएको कार्यकारी सारांश तयार पार्न आमन्त्रण गरेको थियो । यसरी तयार पारिएका कार्यकारी सारांशहरूमाथि १९९८ मा जेनेभामा भएका निर्देशक समितिका तीनवटा बैठकमा छलफल भएको थियो । यी कार्यकारी सारांशहरू आवश्यकतानुसार संशोधन गरिएका थिए तथा परामर्शको दोस्रो चक्रमा प्राज्ञिक समूह तथा विश्वका सबै भागबाट आएका सरकारी विशेषज्ञहरूसमक्ष प्रस्तुत गरिएको थियो । यी विशेषज्ञहरूलाई रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले उनीहरूको व्यक्तिगत हैसियतमा १९९९ मा जेनेभामा बसेको निर्देशक समितिको बैठकमा भाग लिन निम्त्याएको थियो । यी बैठकको अवधिमा उनीहरूले सङ्गलित कार्यविधि तथा सङ्केत गरिएका तर छुटेका विशेष कार्यविधिको मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याएका थिए ।^{३२}

प्रतिवेदनको लेखन :

निर्देशक समितिको लेखाजोखा र यसमाथि प्राज्ञिक समूह तथा सरकारी विशेषज्ञहरूको पुनरावलोकनले अन्तिम प्रतिवेदन लेखनमा आधारभूत कार्य गरेको थियो । अध्ययनका प्रवर्तकहरूले कार्यविधिको पुनः परीक्षण, परम्पराको अस्तित्वको पुनः लेखाजोखा, नियमहरूको तर्जुमा तथा वर्गको पुनरावलोकन तथा समीक्षाको मस्यौदा तयार गरेका थिए । यी मस्यौदा लिखतहरू निर्देशक समिति, प्राज्ञिक तथा सरकारी विशेषज्ञहरूको समूह तथा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको कानुनी विभागमा उनीहरूको रायको निम्ति पेश गरिएका थिए । प्राप्त भएका रायहरूको आधारमा लिखतहरूलाई अद्यावधिक तुल्याई अन्तिम रूप दिने कार्य भएको थियो ।

^{३२} The following academic and governmental experts participated in their personal capacity in this consultation: Abdallah Ad-Douri (Iraq), Paul Berman (United Kingdom), Sadi Caycy (Turkey), Michael Cowling (South Africa), Edward Cummings (USA), Antomode Icaza (Mexico), Yoram Dinstein (Israel), Jean Michel Favre (France), William Fenrick (Canada), Dieter Fleck (Germany), Juan Carlos Gomez Ramirez (Colombia), Jamshed A. Hamid (Pakistan), Arturo Hernandez-Basave (Mexico), Ibrahim Idriss (Ethiopia) Hassan Kassem Jouni (Lebanon), Kenneth Keith (New Zealand), Githu Muigai (Kenya), Rein Mullerson (Estonia), Bara Niang (Senegal), Mohamad Olwan (Jordan), Raul C. Pangalangan (Philippines), Stelios Perrakis (Greece), Paulo Sergio Pinheiro (Brazil), Arpad Prandler (Hungary), Pemmaraju Sreenivasa Rao (India), Camilo Reyes Rodriguez (Colombia), Itse E. Sagey (Nigeria), Harold Sandoval (Colombia), Somboon Sangianbut (Thailand), Marat A. Sarsembayev (Kazakhstan) Muhammad Aziz Shukri (Syria), Parlaungan Sihombing (Indonesia), Geoffrey James Skillen (Australia), Guoshan Sun (China), Bakhtyar Tuzmukhamedov (Russia) and Karot Woltke (Poland).

निष्कर्षको संक्षेप :

जेनेभा महासन्धिहरूका अत्यधिक प्रावधानहरू तथा साभा धारा ३ सहितलाई परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग मानिएका छन्।^{३३} यसभन्दा पनि बढी जेनेभा महासन्धिमा सहभागी बन्ने पक्षहरू १९२ राज्य पुगी सकेकोले यी महासन्धि सन्धि कानूनको रूपमा विश्वका प्रायः सबै राज्यहरूले मान्नुपर्ने भइसकेको छ। तसर्थ महासन्धिमा भएका प्रावधानहरूको परम्परागत प्रकृति अध्ययनको विषय बनेको थिएन। तर अध्ययनले सन्धिहरूले व्यवस्थित गरेका मुद्दाहरू तर विश्वव्यापी रूपमा समर्थन नगरिएका मुद्दाहरू माथि केन्द्रित गरेको थियो, खास गरी यसमा अतिरिक्त सन्धिपत्रहरू (Additional Protocols), सांस्कृतिक निधि संरक्षणसम्बन्धी हेग महासन्धि (The Hague Convention for the Protection of Cultural Property) तथा त्यस्तै हतियारलाई नियमित तुल्याउने अन्य थुप्रै महासन्धिहरू पर्दछन्।

निम्न उल्लिखित परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका नियमहरूका विवरणले किन यी नियमहरू परम्परागत भए भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दै न यसले त्यस्तो कार्यविधिलाई नै प्रस्तुत गरेको छ, जसको आधारमा यस्तो निष्कर्षमा पुगिएको थियो। एउटा नियमलाई किन परम्परागत भनी मानिएको कुरा अध्ययनको प्रथम खण्डमा पाउन सकिन्छ, भने सो अनुरूपका कार्यविधि दोस्रो खण्डमा पाउन सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष :

पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्र (Additional Protocol) ले पहिलेदेखि नै अस्तित्वमा रहँदै आएका परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई संहिताबद्ध गर्‍यो साथै यसले नयाँ परम्परागत नियमहरूको निर्माणको निम्ति आधारशिला पनि तयार गर्‍यो। अध्ययनको संरचनाभित्र सङ्कलन गरिएका कार्यविधिमा अन्तर्राष्ट्रिय मात्र होइन; गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा समेत (तल हेर्नुहोस्) राज्यको कार्यविधिमा पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रको प्रभाव परेको प्रमाण फेला परेका छन्। साँच्चै भन्ने हो भने अध्ययनले पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रको आधारभूत सिद्धान्तलाई पहिलो सन्धिपत्रलाई प्राप्त भएको समर्थन संख्याभन्दा अझ बढी व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको कुरा पत्ता लागेको छ।

यस अध्ययनले कुनै खास सन्धिका प्रावधानहरूको परम्परागत प्रकृति निर्धारण गर्ने प्रयास नगरेको भए तापनि अन्तमा सन्धि कानूनमा पाइएका नियमहरूसँग मिल्ने अथवा समान किसिमका थुप्रै परम्परागत नियमहरू अस्तित्वमा रहेको कुरा प्रष्ट हुन आएको थियो। उदाहरणको निम्ति परम्परागत नियमको रूपमा पाइएको तथा सोअनुरूपका पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रका प्रावधानहरूको उल्लेख गर्न सकिन्छ : गैर-सैनिक नागरिक र योद्धा तथा नागरिक

^{३३} International Court of Justice, Legality of the Threat or use of Nuclear Weapons, op. cit (note 8), pp. 257-258, and Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, op. cit (note 12), p. 114, S 218 (with respect to common Article 3).

वस्तु (लक्ष्य) र सैनिक लक्ष्यको बीचको विभेदको सिद्धान्त;^{३४} जथाभावी हमलाको निषेध;^{३५} हमला गर्दा प्रयोग गर्नुपर्ने समानुपातिकताको सिद्धान्त;^{३६} हमला गर्दा तथा हमलाबाट पर्ने प्रभावको विरुद्ध अपनाउनुपर्ने सम्भाव्य पूर्व बचाउको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व;^{३७} औषधोपचार तथा धार्मिक कर्मचारी, उपचार एकाई तथा आवागमन साधन;^{३८} मानवीय सहायतासम्बन्धी कर्मचारी तथा वस्तुहरू;^{३९} तथा नागरिक पत्रकार^{४०} को सुरक्षा गर्ने दायित्व; औषधोपचार कर्तव्यको सुरक्षाको दायित्व;^{४१} प्रतिरक्षा नगरिएको स्थल तथा असैन्यीकृत क्षेत्रमा हमला गर्ने निषेध^{४२} अशक्त घाइते भए लडाइँबाट अलग भएका शत्रुलाई अभयदान दिने तथा सुरक्षा गर्ने दायित्व;^{४३} भोको राख्न निषेध;^{४४} नागरिक जनसंख्याको जीवनयापनको निमित्त नभई नहुने वस्तुहरूमा हमला गर्ने निषेध;^{४५} रेडक्रस चिह्नको अनुचित प्रयोग तथा विश्वासघात गर्न निषेध;^{४६} अशक्त घाइते भएर लडाइँबाट अलग भएका व्यक्ति तथा नागरिकहरूको मौलिक प्रत्याभूतिको आदर गर्ने दायित्व;^{४७} हराएका व्यक्तिको विवरण राख्ने दायित्व;^{४८} महिला तथा बालबालिकालाई दिइएको विशेष सुरक्षा।^{४९}

गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष :

गत केही दशकभित्र गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सुरक्षा हुनुपर्ने भन्ने कुरालाई जोड दिने खालका थुप्रै संख्यामा कार्यविधि व्यवहारमा आएका छन् । यस प्रकारको कार्यविधिले गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने परम्परागत कानूनको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको देखिन्छ । पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रले जस्तै दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रले पनि यस्ता कार्यविधिमा दूरगामी प्रभाव पारेको छ तथा यसैको परिणामस्वरूप यस सन्धिपत्रका अधिकांश प्रावधानहरू परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग बनिसकेका छन् । परम्परागत नियमको रूपमा

^{३४} See Customary International Humanitarian Law, op.cit.(note 4), Vol. I,

^{३५} Ibid Rules 11-13

^{३६} Ibid Rule 14,

^{३७} Ibid Rules 15-24

^{३८} Ibid Rules 25 and 27-30

^{३९} Ibid Rules 31-32

^{४०} Ibid Rule 34

^{४१} Ibid Rule 26

^{४२} Ibid Rules 36-37

^{४३} Ibid Rules 46-48

^{४४} Ibid Rule 53

^{४५} Ibid Rule 54

^{४६} Ibid Rules 57-65

^{४७} Ibid Rules 87-105

^{४८} Ibid Rule 117

^{४९} Ibid Rules 134-137

मानिएका र दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रको प्रावधानअनुरूप रहेका केही उदाहरण यस प्रकार छन् : नागरिकहरूमाथि हमला गर्न निषेध;^{५०} औषधोपचार तथा धार्मिक कर्मचारी तथा उपचार एकाइ तथा परिवहनका साधनको आदर तथा सुरक्षा गर्ने दायित्व;^{५१} औषधोपचार काम कर्तव्यको सुरक्षाको दायित्व;^{५२} भोको राख्न निषेध;^{५३} नागरिक जनसंख्या बाँचनको निमित्त नभई नहुने वस्तुमाथि हमला गर्न निषेध;^{५४} अशक्त र घाइते भई युद्धबाट अलग भएका व्यक्ति र नागरिकको मौलिक प्रत्याभूतिको आदर गर्ने दायित्व;^{५५} घाइते, विरामी र ध्वस्त जहाजमा परेकाहरूको खोज्ने र आदर र सुरक्षा गर्ने दायित्व;^{५६} मृतकहरूको खोज्ने र सुरक्षा गर्ने दायित्व;^{५७} स्वतन्त्रता हनन गरिएका व्यक्तिहरूको सुरक्षा गर्ने दायित्व;^{५८} नागरिकहरूलाई जबर्जस्ती स्थानान्तरण गर्न निषेध;^{५९} महिला तथा बालबालिकाहरूको विशेष सुरक्षाको व्यवस्था गरिएको ।^{६०}

आन्तरिक सशस्त्र संघर्षलाई नियमित तुल्याउने क्षेत्रमा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको अति-महत्वपूर्ण योगदान भनेको दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रका प्रावधानहरूभन्दा पनि अझ बढी अघि बढ्नु हो । वास्तवमा कार्यविधिले उल्लेखनीय संख्यामा परम्परागत नियमहरूको सृजना गरेका छन् जुन दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा गरिएका प्रारम्भिक अपूर्ण प्रावधानहरूभन्दा अझ बढी विस्तृत रूपमा छन् तथा यसले आन्तरिक संघर्षलाई नियमित तुल्याउनको निमित्त भएका महत्वपूर्ण अपुग व्यवस्थाहरूलाई पूर्ति गरेको छ ।

उदाहरणार्थ, दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा संघर्ष सञ्चालनसम्बन्धी आचार-व्यवहारका प्रारम्भिक नियमहरू मात्र रहेका छन् । धारा संख्या १३ मा व्यवस्था गरिएको छ : “नागरिक जनसंख्याका साथै व्यक्तिहरू नागरिक हमलाका लक्ष्य बन्ने छैनन् जबसम्म उनीहरूले संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग लिदैनन् ।” पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा रहेजस्तै दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा भने प्रष्ट भेद र समानुपातिकताको सिद्धान्तको परिभाषा तथा विशेष नियम समावेश भएका छैनन् ।

५० Ibid Rle 1

५१ Ibid. Rule 25 and 27-30

५२ Ibid, Rule 26

५३ Ibid, Rule 53

५४ Ibid, Rule 54

५५ Ibid, Rules 87-105

५६ Ibid, Rules 109-111

५७ Ibid, Rules 112-113

५८ Ibid, Rules 118-119, 121 and 125

५९ Ibid, Rule 129

६० Ibid, Rules 134-137

दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रका संघर्ष सञ्चालनसम्बन्धी नियममा भएका अपुग व्यवस्थालाई राज्यका कार्यविधिले धेरै हदसम्म पूरा गरेको छ । यसले पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा रहेका नियमहरूको समानान्तर नियमको निर्माण गर्नेतर्फ सहयोग गऱ्यो । तर यो गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षमा परम्परागत कानुनको रूपमा लागू हुने गरी । यसले संघर्ष सञ्चालनका आधारभूत सिद्धान्तलाई समेटेको छ तथा यसमा विशेष रूपमा सुरक्षित व्यक्तिहरू तथा युद्धको लक्ष्य तथा विशेष तौर-तरीकासम्बन्धी नियमहरू पनि समावेश भएका छन् ।^{६१}

त्यस्तै दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा सहायताको आवश्यकतामा परेको नागरिक जनसंख्यालाई मानवीय सहायता उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी अतिसामान्य व्यवस्था मात्र गरिएको छ । धारा संख्या १८ (२) ले व्यवस्था गरेको छ :“यदि नागरिक जनसंख्या आफ्नो बाँच्नको निम्ति अत्यावश्यक वस्तुहरूको आपूर्तिको अभावले अनावश्यक पीडा भोगिरहेको छ भनेत्यस्तो नागरिक जनसंख्याको निम्ति बिल्कुल मानवीय तथा निष्पक्ष प्रकृतिको तथा भेदभावरहित सहायता कार्य सञ्चालन गरिनेछ ।” पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा व्यवस्था भएको तर दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रमा भने मानवीय सहायता कार्यमा संलग्न कर्मचारी तथा वस्तुहरूको आदर र सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गरिएको छैन । साथै संघर्षका पक्षहरूले नागरिकहरूको निम्ति आवश्यक मानवीय सहायतालाई शीघ्र तथा निर्विघ्न आवागमनको अधिकारको सुविधा तथा इजाजत दिनुपर्ने दायित्व तथा मानवीय सहायता कार्यमा संलग्न जिम्मेवार कर्मचारीहरूको आवागमनको स्वतन्त्रताको सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरा पनि व्यवस्था गरिएको छैन । हुन त यस्ता आवश्यकताहरू धारा संख्या १८ (२) मा अव्यक्त रूपमा व्यवस्था भएको कुरा तर्क गर्न सकिन्छ । तर व्यापक, प्रतिनिधित्वपूर्ण तथा एकनासको कार्यविधिको प्रयोगको परिणामस्वरूप यी आवश्यकताहरू अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष-दुबैमा लागू हुने गरी परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा व्यवस्थित भइसकेका छन् ।

यस सन्दर्भमा पहिलो तथा दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्र-दुबैमा सहायता कार्य सञ्चालन गर्न संघर्षका पक्षहरूको स्वीकृति लिनुपर्ने भनी उल्लेख भएको कुरामा ध्यान दिनुपर्छ,^{६२} तर सङ्कलन गरिएका धेरैजसो कार्यविधिमा यस्तो आवश्यकताको उल्लेख गरिएको छैन । जे-जस्तो भए तापनि मानवीय संस्थाहरूले सम्बन्धित पक्षको स्वीकृतिबिना सेवा कार्य सञ्चालन गर्न सक्दैनन् । तर यस्तो इजाजतलाई खास कारण बिना अस्वीकृत गरिनु हुन्न । यदि नागरिक जनसंख्या भोकमरीमा पर्ने त्रास भएको कुरा निश्चित छ र मानवीय संस्थाहरू निष्पक्ष र बिनाभेदभाव सहायता कार्य सञ्चालन गरेर त्यस परिस्थितिलाई सुल्झाउन सक्ने स्थितिमा छन् भने स्वीकृति दिनु संघर्षका पक्षको

^{६१} See, e-g. *ibid*, Rules 7-10 (distinction between civilian objects and military objectives), Rules 11-13 (indiscriminate attacks), Rule 14 (Proportionality in attack). Rules 15-21 (precautions in attack); Rules 22-24 (precautions against the effects of attack), Rule 31-32 (humanitarian relief personnel and objects), Rule 34 (civilian journalists); Rules 35-37 (Protected zones) Rules 46-48 (denial of quarter); Rules 55-56 (access to humanitarian relief) and Rules 57-65 (deception).

^{६२} See Additional Protocol I, Article 70 (1) and Additional Protocol, Article 18 (2)

दायित्व हो ।^{६३} कुनै खास कारणले इजाजत नरोकिन सक्छ तर सम्बन्धित पक्षले सहायता कार्यमा नियन्त्रण राख्न सक्ने कुरालाई कार्यविधिमा मान्यता दिएको छ र सेवा कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूले भूभागमा प्रवेश गर्ने तथा सुरक्षाको आवश्यकतासम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनको मर्यादा भने गर्नुपर्छ ।

अझ बढी प्रष्ट्याउनुपर्ने विषयहरू :

यस अध्ययनले कार्यविधि प्रष्ट नभएका थुप्रै क्षेत्रहरूलाई पनि उजागर गर्‍यो । उदाहरणको निम्ति यहाँ उल्लेख गर्न सकिन्छ - अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा “योद्धा” र “नागरिक” भन्ने शब्द प्रष्ट परिभाषित गरिएका छन्,^{६४} तर गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षको सिलसिलामा संघर्ष सञ्चालनको निम्ति संगठित सशस्त्र विरोधी समूहका सदस्यहरूलाई सशस्त्र बलका सदस्य मान्ने अथवा नागरिक - यो कुरामा कार्यविधि अस्पष्ट छ । विशेष रूपमा कुन कुरा पनि प्रष्ट छैन भने सशस्त्र विरोधी समूहका सदस्यहरू नागरिक हुन र संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग लिएको कारण उनीहरूमाथि हमला गर्न नहुने भन्ने सुरक्षाको अधिकार गुमाउँछन् कि गुमाउँदैनन् अथवा यस्ता समूहका सदस्य भएको कारणले उनीहरूमाथि हमला हुन योग्य छन् कि छैनन् । यस्तो अस्पष्टता भएको कुरा सन्धि कानूनमा पनि प्रतिबिम्बित भएको छ । उदाहरणस्वरूप उल्लेख गर्न सकिन्छ- दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रका थुप्रै प्रावधानहरूमा यी शब्दहरू प्रयोग भएका भए तापनि यसमा नागरिकहरू अथवा नागरिक जनसंख्याको परिभाषा भने दिइएको छैन ।^{६५} त्यसपछिका गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने अन्य सन्धिहरूमा पनि नागरिकहरू तथा नागरिक जनसंख्या भन्ने शब्दहरू बिनापरिभाषा प्रयोग गरिएका छन् ।^{६६}

अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षलाई नियमित तुल्याउने सम्बन्धमा प्रभाव पार्ने अन्योलपनाको क्षेत्र भनेको “संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग लिनु” भन्ने शब्दको निश्चित परिभाषाको अभाव हो । जब एउटा नागरिकले शत्रु पक्षको मानव तथा वस्तुगत बलको विरुद्ध हतियार अथवा अन्य साधन प्रयोग गरी हिंसात्मक कार्य गर्छ भने त्यस स्थितिमा निजले आफूमा हुने हमलाविरुद्ध सुरक्षा गुमाएको कुरा प्रष्ट र निर्विवाद छ । तर केही विचारणीय कार्यविधि पनि चलनमा छन् जसले “प्रत्यक्ष भाग लिने” भन्ने शब्दको व्याख्या गर्नमा केही अथवा कुनै किसिमको पथ प्रदर्शन गर्दैन । उदाहरणको निम्ति उल्लेख गर्न सकिन्छ- नागरिकले संघर्षमा भाग लिएको स्थितिमा

^{६३} See Yves Sandoz, Christoph Swinarski, Brono Zimmermann (eds), Commentary on the Additional Protocols, ICRC Geneva, 1987, S 4885, See also c 2805.

^{६४} See Customary Humanitarian Law, op.cit (note 4), Vol I Rule 3 (combatants), Rule 4 (armed forces) and Rule 5 (civilians and civilian populations).

^{६५} Additional Protocol II, Articles 13-15 and 17-18

^{६६} See, e.g., Amended Protocol II to the Convention on Certain Conventional Weapons, Article 3(7)-(II), Protocol III to the Convention on Certain Conventional Weapons, Article 2; Ottawa Convention on the Prohibition of Anti-Peronnel Mines, Preamble; Statute of the International Criminal Court, Article 8 (2) (e) (i), (iii) and (viii).

निजले आफूविरुद्ध हुने हमलाबाट सुरक्षा पाउने अधिकार गुमाउँछ भन्ने सम्बन्धमा प्रत्येक मुद्दाका आधारमा अथवा सामान्य नियमलाई ध्यानमा राखेर लेखाजोखा गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता छ । यस मुद्दासँग सम्बन्धित एउटा प्रश्न छ- यदि शङ्कास्पद भएमा एउटा व्यक्तिलाई कसरी निरूपण गर्ने ? यस प्रकारको अन्योल रहेकाले रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले (ICRC) सन् २००३ देखि विशेषज्ञहरूको बैठकको निरन्तर आयोजना गरेर यस 'प्रत्यक्ष भाग लिने' भन्ने धारणालाई प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिहेको छ ।^{६७}

प्रश्नको निम्ति अबै खुला रहेको अर्को मुद्दा छ । त्यो हो - हमला गर्दा समानुपातिकतासम्बन्धी सिद्धान्तको निश्चित कार्यक्षेत्र तथा कार्यान्वयन । अध्ययनले यस सिद्धान्तप्रति व्यापक समर्थन भएको खुलासा गरे तापनि यसले सैनिक उपलब्धिको दाँजोमा आकस्मिक नागरिक हानि नोक्सानीको कसरी सन्तुलन कायम गर्ने भन्ने कुरा सन्धि कानूनमा भएको व्यवस्थाभन्दा बढी कुरा प्रष्ट रूपमा दिदैन ।

संघर्षको सञ्चालनसम्बन्धी चुनिएका केही मुद्दा :

पहिलो र दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूले खतराजनक शक्तिहरू रहेका कार्यशाला अथवा प्रतिष्ठापनहरूमाथि ती सैनिक लक्ष्यका वस्तुहरू भए तापनि यदि यस्ता हमलाले त्यस्ता स्थलहरूमा रहेका खतराजनक शक्तिहरूको विस्फोटन भई परिणामस्वरूप नागरिक जनसंख्याको अधिकतम हानि-नोक्सानी हुने भएमा हमला गर्न नहुने नयाँ नियम स्थापना गरेको छ ।^{६८} यी खास नियमहरू परम्परागत कानूनको अङ्ग बनिसकेका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा प्रष्ट नभए तापनि कार्यविधिले देखाएअनुसार राज्यहरू भने सैनिक लक्ष्य बनेका यस्ता कार्यशाला तथा प्रतिष्ठापनहरूमा हमला भएको खण्डमा ठूलो आकस्मिक हानि-नोक्सानी हुने खतरा भएको कुरामा सचेत छन् । तसर्थ यी राज्यहरूले खतरनाक शक्तिको विस्फोटन भई नागरिक जनसंख्याको ठूलो हानि-नोक्सानी हुने सम्भावना भएमा त्यस्तो स्थितिबाट बच्नको निम्ति सशस्त्र संघर्षको बेलामा त्यस्ता ठाउँमा हमला नगर्न विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरालाई मान्यता दिएका छन् तथा यो आवश्यकता जुनसुकै सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने किसिमले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग बन्नु पर्ने देखिन्छ ।

पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रले अघि सारेको नयाँ नियम प्राकृतिक वातावरणलाई व्यापक दीर्घकालीन तथा ठूलो हानि नोक्सानी अथवा क्षति पुऱ्याउन सक्ने युद्धका तौरतरीका अथवा साधन प्रयोगको निषेधसम्बन्धी छ । पहिलो सन्धिपत्र स्वीकृत भएदेखि यता राज्य कार्यविधिमा यस निषेधलाई व्यापक समर्थन प्राप्त भएको छ तथा यो कुरा परम्परागत कानूनमा घनीभूत भइसकेको छ । यस्तो भए तापनि केही राज्यहरूले यो नियम आणविक अतियारको सम्बन्धमा लागू नहुने कुरामा निरन्तर जोड दिँदै आएका छन् र

^{६७} See, e.g. Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law, Report prepared by the International Committee of the Red Cross, Geneva, September 2003, available on www.icrc.org.

^{६८} Additional Protocol I 56 (1) (followed, however, by exceptions in paragraph 2) and Additional Protocol II, Article 15 (with no exceptions).

तसर्थ ती राज्यहरूले आणविक हतियारको सम्बन्धमा यो नियम मान्न बाध्य हुने छैनन्।^{६९} यस विशेष नियमभन्दा पनि अझ पर गएर हेर्ने हो भने अध्ययनले प्राकृतिक वातावरणलाई नागरिक वस्तुको रूपमा मानिएको कुरा पाएको छ। तसर्थ यसलाई नागरिक वस्तुलाई संरक्षण गर्ने उही सिद्धान्त र नियमले सुरक्षा गर्दछ, विशेष गरी हमला गर्दा प्रष्ट विभेद गर्ने र समानुपातिकतालाई ध्यानमा राखेर पहिल्यै होसियारी अपनाउनु पर्ने सिद्धान्त। यसको अर्थ सैनिक लक्ष्य नहुन्जेलसम्म प्राकृतिक वातावरणको कुनै पनि भागलाई आक्रमणको लक्ष्य बनाउन पाइन्न तथा सैनिक लक्ष्यमा आक्रमण गर्दा ठोस तथा प्रत्यक्ष सैनिक उपलब्धिको अनुपातमा वातावरणमा आकस्मिक क्षति बढी हुने जस्तो देखिएमा त्यस्तो आक्रमण गर्न निषेध गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले आणविक हतियारसम्बन्धी मुद्दा (Nuclear Weapons Case) मा आफ्नो परामर्शीय राय दिँदै भनेको छ: “राज्यहरूले वैध सैनिक लक्ष्यको अनुसरणको सिलसिलामा के कति आवश्यक र समानुपातिक छ भनी लेखाजोखा गर्दा वातावरणीय कुरालाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ।”^{७०} यस बाहेक संघर्षका पक्षहरूले संघर्ष सञ्चालन गर्दा वातावरणमा आकस्मिक क्षति नपुऱ्याउन तथा यदि क्षति हुने नै भएमा न्यूनतम गर्न सम्भाव्य होसियारी अपनाउनु आवश्यक छ। केही सैनिक कारवाहीले वातावरणमा के कस्तो प्रभाव पार्छन् भन्ने कुराको वैज्ञानिक निश्चितताको अभावमा संघर्षका कुनै पक्षले यस्तो पूर्व-होसियारी अपनाउनुपर्ने दायित्वबाट दोषमुक्त हुन सक्दैन।^{७१}

यस्ता केही मुद्दाहरू छन् जसलाई अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूमा व्याख्या गरेको देखिँदैन। उदाहरणको रूपमा शान्ति कायम गर्ने कार्यमा संलग्न भएका कर्मचारी तथा वस्तुहरूको सुरक्षाको सम्बन्धमा अतिरिक्त सन्धिपत्रहरूमा कुनै खास किसिमको प्रावधान नभएको कुरा उल्लेखनीय छ। तर कार्यविधिमा भने यस्ता कर्मचारी तथा वस्तुहरूलाई क्रमशः नागरिक तथा नागरिक वस्तुको सरह हमलाविरुद्ध सुरक्षा दिइएको छ। यसको परिणाम स्वरूप संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअनुकूल शान्ति बहाल गर्ने अभियानमा संलग्न भएका कर्मचारी तथा वस्तुहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून अन्तर्गत नागरिक तथा नागरिक वस्तुलाई प्रदान गरिएको सुरक्षा पाउन अधिकार प्राप्त हुन्जेल उनीहरूको विरुद्ध आक्रमणलाई निषेध गर्ने नियम राज्य कार्यविधिमा विकास गरियो तथा यस कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधिमा पनि समावेश गरिएको थियो। अब यो जुनसुकै किसिमको सशस्त्र संघर्षमा पनि लागू हुने परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग बनी सकेको छ।^{७२}

संघर्षको सञ्चालनसँग सम्बन्धित थुप्रै मुद्दाहरूलाई हेग नियम (The Hague Regulations) ले व्यवस्थित तुल्याएको छ। धेरै अधिदेखि नै अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा

^{६९} Sse Customary Humanitarian Law, op. cit (note 4) Vol.I, Rule 45.

^{७०} International Court of Justice, Legality of Threat or use of Nuclear Weapons, op. cit (note 8), ८ 30.

^{७१} See Customary International Humanitarian Law op. cit. (note 4), Vol I, Rule 44

^{७२} bid. Rule 33

यी नियमहरूलाई परम्परागत भन्ने मान्यता दिइएको छ ।^{१३} तर त्यसका केही नियमलाई आजभोलि गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा परम्परागत रूपमा स्वीकार गरिएको छ । उदाहरणको रूपमा धेरै अधिदेखि चल्दै आएको परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका नियमहरूले निषेध गरेका केही कुराहरूको उल्लेख गर्न सकिन्छ : (१) सैनिक आवश्यकताको कारणले अनिवार्य भएको स्थितिमा बाहेक शत्रु पक्षको सम्पत्ति ध्वस्त पार्नु अथवा कब्जा गर्नु तथा (२) लुट । यो गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षमा समान रूपमा लागू हुन्छ । लुट्नु भनेको शत्रु पक्षका नागरिकको निजी सम्पत्ति जबर्जस्ती निजी अथवा व्यक्तिगत प्रयोगको निम्ति हत्याउनु हो ।^{१४} माथि उल्लिखित दुवै निषेधले शत्रु पक्षको स्वामित्वमा रहेका सैनिक उपकरणहरू युद्धको लुटको रूपमा कब्जा गर्न पाउने परम्परागत चलनलाई भने प्रभाव पारेको छैन ।

परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत सेनाका अगुवाइ गर्ने अधिकृतहरूले कुनै किसिमको सञ्चारको माध्यमबाट शत्रुतापूर्ण सम्झौता गर्न सक्नेछन् तर यस्ता सम्झौता सद्भावमा आधारित हुनुपर्दछ । कार्यविधिदेखि संकेत गरेअनुसार यस्ता सञ्चार सन्धिको ऋण्डावाहक (parlementaire) भनीने मध्यस्थहरूको माध्यमबाट गर्न सकिन्छ तर अन्य विभिन्न माध्यम, जस्तै: टेलिफोन तथा रेडियोबाट पनि गर्न सकिन्छ । सन्धिको ऋण्डावाहक भनीने व्यक्ति संघर्षका एक पक्षको व्यक्ति हुन्छ र निजलाई संघर्षका अर्को पक्षसँग सञ्चार गर्न अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ, तसर्थ निज अनुल्लंघनीय व्यक्तिको रूपमा रहेको हुन्छ । सेतो ऋण्डा बोकेर आफैलाई सन्धिको ऋण्डावाहकको रूपमा अधि सर्ने परम्परागत तरिका अबै पनि मान्य भएको कुरा देखिन्छ । यसबाहेक संघर्षका पक्षहरूले सञ्चार सम्वादको निम्ति तेस्रो पक्षलाई सहयोग गर्न आग्रह गर्ने चलन अबै मान्य छ । उदाहरणका रूपमा संरक्षक शक्ति अथवा निष्पक्ष र तटस्थ मानवीय संस्था, खास गरी रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (ICRC), कुनै अन्तर्राष्ट्रिय संस्था अथवा शान्ति कायम गर्ने बललाई उल्लेख गर्न सकिन्छ । संकलित कार्यविधिदेखि विभिन्न प्रतिष्ठान तथा संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय दुवै सशस्त्र संघर्षको बेला सम्झौताको निम्ति मध्यस्थको रूपमा काम गरेका छन् तथा यस कार्यलाई सामान्यतया स्वीकार गरिएको छ । सन्धिको ऋण्डावाहक (Parlementaire) लाई नियमित तुल्याउने नियमहरू हेग विनियमहरू (The Hague Regulations) जत्तिकै पुरानो देखिन्छ तथा धेरै अधिदेखि अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा परम्परागत मानिँदै आएको छ । कार्यविधिको आधारमा हेर्दा गत ५० वर्ष अथवा त्यस्तै बेलादेखि ती नियमहरू गैर- अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा पनि परम्परागत बनिसकेका छन् ।^{१५}

^{१३} See, e.g., International Military Tribunal at Nuremberg, Case of the Major War Criminals, Judgment, 1 October 1946, Official Documents, Vol. I, pp. 253-254.

^{१४} See Elements of Crimes for the International Criminal Court, Pillage as a war crime (Article 8 (2)(b) (xvi) and (e) (v) of the statute of the International Criminal Court).

^{१५} See Customary International Humanitarian Law, op.cit (note 4), Vol. I, Rules 67-69.

कार्यविधिले सांस्कृतिक निधिको सुरक्षा गर्ने दुईवटा गुण प्रकाशमा ल्याएको छ । पहिलो गुण हेग विनियमजतिकै पुरानो देखिन्छ र सोअनुसार सैनिक लक्ष्य नभएको खण्डमा सैनिक आक्रमण गर्दा धर्म, कला, विज्ञान, शिक्षा अथवा दान-दातव्यको निमित्त समर्पित भवनहरू तथा ऐतिहासिक स्मारकहरूलाई हानि-नोक्सानी नपुऱ्याउनेतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्छ । यसले यस्ता भवन तथा स्मारकहरूलाई कब्जा गर्ने अथवा ध्वस्त पार्ने अथवा जानी-जानी नोक्सान पुऱ्याउने कार्यलाई पनि निषेध गरेको छ । यी नियमहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा मात्र परम्परागत मानिदै आएकोमा अब आएर गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा पनि परम्परागत रूपमा मान्यता प्राप्त गरेको छ ।

दोस्रो गुण सांस्कृतिक निधिको सुरक्षा गर्ने सन् १९५४ को हेग महासन्धिको विशेष प्रावधानहरूमा आधारित छ । यसले “प्रत्येक जातिको अतिमहत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक निधि” को सुरक्षा गर्दछ तथा यस्ता निधिको पहिचान गर्न विशेष टङ्कारो चिह्नको पनि व्यवस्था गरेको छ । आजको प्रचलित परम्परागत कानूनअनुसार सैनिक आवश्यकताले नगरी नहुने स्थितिमा बाहेक यस्ता वस्तुहरूमा हमला गर्नु हुँदैन साथै ध्वस्त हुने अथवा हानि हुने सम्भावना बढी भएको उद्देश्यको निमित्त पनि प्रयोग गर्नु हुँदैन । यस्तो सम्पत्तिको चोरी, लुट अथवा हिनामिना तथा कला नाश गर्ने खालका कार्य गर्न पनि यसले निषेध गरेको छ । यी निषेधहरू हेग विनियममा भएका प्रावधानहरूसँग मिल्छन् तथा महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक निधिको संरक्षण गर्ने राज्यको कार्यविधिमा महासन्धिको प्रभावको प्रमाण पनि हुन् ।

हतियारहरू :

बढी घाइते तुल्याउने अथवा अनावश्यक पीडा दिने हतियार तथा स्वतः अविवेकपूर्ण हतियारहरूको प्रयोगलाई निषेध गर्ने सामान्य सिद्धान्तहरू सशस्त्र संघर्षमा परम्परागत भएको पाइन्छ । यस बाहेक यी सिद्धान्तहरूको आधारमा राज्यका कार्यविधिले विशेष प्रकारका थुप्रै हतियारहरूको प्रयोग (अथवा केही किसिमको प्रयोग) लाई निषेध गरेको छ : जस्तै विष अथवा विषालु हतियार; जैविक हतियारहरू; रासायनिक हतियारहरू; युद्धको तौरतरीकाको रूपमा हुल-दङ्गा नियन्त्रणका साधनहरू; युद्धको तौरतरीकाको रूपमा विरुवा नाश पार्ने पदार्थ;^{५६} मानिसको शरीरमा सजिलैसँग फैलिने अथवा चेप्टिने गोली; मानिसको शरीरभित्र विष्फोट हुने गोलीको कर्मचारीका विरुद्ध प्रयोग; मानिसको शरीरमा एक्सरेबाट पत्ता नलाग्ने साना टुकाले प्रारम्भिक घाउ तुल्याउने हतियार; अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत विशेष सुरक्षाको भागी वस्तु अथवा व्यक्तिसँग अथवा नागरिकहरूलाई आकर्षण गर्न सक्ने वस्तुहरूसँग संलग्न अथवा सम्बन्धित लाटे धराप (Booby-traps); वृद्धि नहुने दृष्टिलाई स्थायी रूपमा अन्धा तुल्याउने युद्धको

^{५६} This rule incorporates a reference to a number of other rules of customary international law, namely the prohibition of biological and chemical weapons, the prohibition of attacks against vegetation that is not a military objective; the prohibition of attacks that would cause incidental loss of civilian objects, or a combination thereof, which may be expected to be excessive in relation to the concrete and direct military advantage anticipated; and the prohibition on causing widespread long term and severe damage to the natural environment. See *ibid*, Rule 76.

एउटा मात्र काम गर्ने अथवा विभिन्न कामहरूमध्ये एउटा लड्ने काम गर्ने गरी विशेष किसिमले बनाइएको अत्यन्तै शक्तिशाली किरण एकीकरण यन्त्र (Laser weapons)।

परम्परागत कानुनले निषेध नगरेका केही हतियारहरूलाई भने सीमित तुल्याइएका छन् । उदाहरणको निम्ति बारुदी सुरुङ तथा आगो सल्काउने हतियारहरूको उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

बारुदी सुरुङको बेहिसावको प्रभावलाई न्यूनतम गर्न विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ । यसमा उदाहरणको निम्ति बारुदी सुरुङ प्रयोग गर्ने संघर्षका पक्षले यथासम्भव आफूले कहाँ प्रयोग गरेको हो- त्यस ठाउँको विवरण राख्नुपर्ने सिद्धान्त पर्दछ । सक्रिय संघर्षको अन्तमा बारुदी सुरुङ प्रयोग गर्ने पक्षले त्यसलाई हटाउनुपर्छ अथवा नागरिकहरूलाई हानि- नोक्सानी नपुऱ्याउने तुल्याउनुपर्छ अथवा हटाउन सहयोग गर्नुपर्दछ ।

ओटावा महासन्धि (Ottawa Convention) मा १४० भन्दा बढी देश समर्थन गर्ने क्रममा छन् । तसर्थ अधिकांश राज्यहरू बारुदी सुरुङको प्रयोग, उत्पादन, भण्डारण तथा स्थानान्तरण नगर्न सन्धिबाट बाँधिएका छन् । यस महासन्धिको पक्ष नभएका राज्यहरूको प्रतिकूल कार्यविधिको कारणले हालमा यो निषेध परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको अङ्ग बन्न सकेको छैन तर ओटावा महासन्धिको पक्ष नबनेका तथा बारुदी सुरुङ तुरुन्तै निषेध गर्नुपर्छ भन्ने पक्षमा पनि नभएका राज्यहरूसहित प्रायः सबै राज्यले अन्तमा यस बारुदी सुरुङलाई पूर्णतया हटाउनेतर्फ काम गर्नुपर्ने कुरालाई मान्यता दिएका छन् ।

एउटा व्यक्तिलाई घाइते तुल्याई युद्धबाट अलग तुल्याउन कम हानिकारक हतियार प्रयोग गर्ने, सम्भव भएसम्म आगो सल्काउने हतियारलाई फौजी जवानको विरुद्ध प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । यसबाहेक यदि त्यस्ता हतियार प्रयोग गरिएमा नागरिकहरूको जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकहरूलाई घाइते तुल्याउने तथा नागरिक वस्तुहरूको क्षतिलाई छल्ने, तथा यथाशक्य न्यून गर्ने कुरामा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।

अधिकांश यी नियमहरू अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा मूलतः लागू हुने सन्धिको प्रावधानहरूअनुरूप छन् । यस प्रवृत्तिलाई क्रमशः उल्टाउँदै लगियो । उदाहरणको रूपमा यहाँ यी कुरा उल्लेख गर्न सकिन्छ - सन् १९९८ मा केही परम्परागत हतियारसम्बन्धी महासन्धिको (Convention on Certain Conventional Weapons) दोस्रो सन्धिपत्र (Protocol II) लाई संशोधन गरेर गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा पनि लागू हुने तुल्याइयो । त्यस्तै भर्खरै सन् २००१ मा सन्धिपत्र संख्या एकदेखि चारसम्म (Protocols I-IV) को कार्य क्षेत्रलाई गैर- अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षमा लागू हुने गरी विस्तार गर्नको निम्ति केही परम्परागत हतियारसम्बन्धी महासन्धिलाई संशोधन गरियो । माथि उल्लिखित परम्परागत निषेधहरू तथा बन्देजहरू कुनै पनि प्रकारका सशस्त्र संघर्षमा लागू हुन्छन् ।

जब रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिलाई परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी अध्ययन गर्ने आदेश प्राप्त भयो त्यस बेला संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले निम्न उल्लिखित मुद्दामा परामर्शीय रायको निम्ति अनुरोध गरेकोले अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले आणविक हतियारको धम्की अथवा प्रयोगको वैधानिकताको विषयमा विचार गरिरहेको थियो । तसर्थ रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले यस प्रश्नका सम्बन्धमा आफ्नो विश्लेषणमा नपार्ने निधो गर्‍यो । आफ्नो परामर्शीय रायमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले सर्वसम्मति प्रकट गर्दै भन्थो : “आणविक हतियारको धम्की अथवा प्रयोग पनि सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनानुरूप हुनु आवश्यक छ, खास गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका सिद्धान्त र नियमहरू ।”^{७७} यो उपलब्धि महत्त्वपूर्ण छ, किनभने थुप्रै राज्यहरूले पहिलो सन्धिपत्र आणविक हतियारको प्रयोगमा लागू हुँदैन भन्ने समझदारीमा यसलाई मानेका थिए । तर न्यायालयको राज्यको अर्थ संघर्ष सञ्चालनसम्बन्धी नियमहरू तथा हतियारको प्रयोगसम्बन्धी सिद्धान्तहरू आणविक हतियारहरूको प्रयोगमा पनि लागू हुन्छ, भन्ने बुझिन्छ । यी सिद्धान्त तथा नियम लागू गर्ने सम्बन्धमा न्यायालयको निष्कर्ष थियो : “आणविक हतियारको धम्की अथवा प्रयोग सामान्यतया सशस्त्र संघर्षमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको तथा विशेष गरी मानवीय कानूनको सिद्धान्त र नियमहरू प्रतिकूल हुनेछ”^{७८}

आधारभूत प्रत्याभूति :

संघर्षका एक पक्ष भएका शक्तिअन्तर्गत रहेका सबै नागरिकहरूले संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग नलिने व्यक्तिहरू तथा अशक्त भई युद्धबाट बाहिरिएका व्यक्तिहरूको आधारभूत प्रत्याभूति लागू हुन्छ, किनभने आधारभूत प्रत्याभूति सबै व्यक्तिलाई लागू हुने संरक्षणमूलक नियम हो । यस अध्ययनमा ती प्रत्याभूतिलाई विभिन्न प्रकारका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित विशेष नियमको रूपमा उपविभाजन गरिएको छैन ।

यी आधारभूत प्रत्याभूति अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष-दुवैमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनमा आधारित छन् । यस अध्ययनमा आधारभूत प्रत्याभूतिसँग सम्बन्धित धेरैजसो नियमहरू पारम्परिक मानवीय कानूनको भाषामा रहेका छन्, किनभने यसले परम्परागत नियमको सारतत्त्वको प्रतिबिम्बित गरेको हुन्छ ।^{७९} तर केही नियमहरू खास विषयसँग सम्बन्धित विस्तृत प्रावधानहरूको

^{७७} International Court of Justice, Legality of the Threat or use of Nuclear Weapons, op.cit (note 8), p.226.

^{७८} Ibid, see also UN General Assembly, 51st. Session, First Committee, Statement by the ICRC, UN Doc. A/C. 1/51/PV-8 October, 1996, p.10 reproduced in International Review of the Red Cross, No. 316, 1997, pp. 118-119 (“the ICRC finds it difficult to envisage how a use of nuclear weapons could be compatible with the rules of international law”)

^{७९} These rules include the fundamental guarantees that civilian and persons hors de combat be treated humanely and without adverse distinction; the prohibition of murder, the prohibition of torture, cruel or inhuman treatment and outrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment, the prohibition of corporal punishment; the prohibition of mutilation, medical or scientific experiments, the prohibition of rape and other forms of sexual violence the prohibition of slavery and the slave trade in all their forms the prohibition of hostage-taking; the prohibition of the use of human shields; fair trial guarantee; the prohibition of collective punishments; and the requirement to respect the conviction and religious practices of civilians and persons hors de combat. See Customary International Humanitarian Law Supra note 4, vol. I Rules 87-94, 96-97 and 100-104.

सारतत्वलाई समेट्ने गरी मस्यौदा गरिएका छन् । यसमा विशेष गरी बिनाज्याला अथवा जबरजस्ती श्रमको दुरुपयोग, जबरजस्ती मानिसलाई बेपत्ता पार्ने तथा जथाभावी थुन्नेजस्ता कार्यलाई निषेध तथा पारिवारिक जीवनको मर्यादा गर्नुपर्ने नियम पर्दछन्।^{५०}

यस अध्ययनमा सान्दर्भिक भएको ठाउँमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारअन्तर्गतका कार्यविधिलाई खास गरी आधारभूत प्रत्याभूतिसम्बन्धी अध्यायमा समावेश गरिएको थियो । यसो गर्नाको कारण अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून मानव अधिकार सन्धिहरूमा प्रष्ट रूपमा उल्लेख भएअनुसार लागू भइरहने व्यवस्था भएकोले हो । हुन त सङ्घटकालीन अवस्थामा यस्ता प्रावधानहरू केही शर्तहरूको अधीनमा रहने गरी घटाउन अथवा हटाउन सकिन्छ । सशस्त्र संघर्षको बेलामा पनि मानव अधिकार कानून निरन्तर लागू भइरहन्छ भन्ने कुरा राज्यका थुप्रै कार्यविधि तथा मानव अधिकारसम्बन्धी संगठनहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले प्रमाणित गरिसकेका छन्।^{५१} केही समयअघि मात्र यस न्यायालयले प्यालेस्टाइनको कब्जा गरिएको भूमिमा पर्खाल निर्माण गर्दा कानुनी परिणामसम्बन्धी परामर्शीय राय दिँदै भनेको छ : “मानव अधिकार महासन्धिले प्रदान गरेका सुरक्षा सशस्त्र संघर्षको बेला स्थगित हुँदैनन्” तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून अथवा मानव अधिकार कानूनसँग विशेष रूपमा सरोकार राख्ने अधिकारहरू हुन सक्छन् । त्यस्तै “अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका यी दुवै हाँगाहरूसँग सरोकार राख्ने कुराहरू पनि हुन सक्छन्।^{५२} तर यस अध्ययनले परम्परागत मानव अधिकार कानूनको लेखाजोखा गर्ने प्रयास गरेको छैन । यसको सट्टामा मानव अधिकार कानूनअन्तर्गतका कार्यविधिलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको समानान्तर सिद्धान्तलाई समर्थन, सुदृढ र प्रष्ट पार्ने उद्देश्यले समावेश गरिएको छ ।

कार्यान्वयन :

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनसम्बन्धी थुप्रै नियमहरू परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग बनिसकेका छन् । विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनलाई संघर्षका प्रत्येक पक्षले आदर गर्नुपर्दछ र साथै यसका सशस्त्र बल तथा वास्तवमा यसको आदेश अथवा निर्देश अथवा नियन्त्रणमा काम गर्ने व्यक्ति अथवा समूहले मानवीय कानूनको सम्मान गर्नुपर्ने कुरा पनि सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । परिणामस्वरूप संघर्षको प्रत्येक पक्षले, सशस्त्र विरोधी समूहले समेत आफ्ना सशस्त्र बललाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको ज्ञान दिनुपर्दछ । यी सामान्य दायित्ववाहेक राज्यले पालन गर्नेपर्ने कार्यान्वयन विशेष संयन्त्र कुन हदसम्म विद्रोही समूहले पनि पालन गर्नुपर्ने हो भन्ने कुरा कम मात्रामा प्रष्ट गरिएको छ । उदाहरणस्वरूप उल्लेख गर्न सकिन्छ : राज्यसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको

^{५०} Ibid. Rules 95, 98-99 and 105.

^{५१} See *ibid*, Introduction of chapter 32, Fundamental Guarantees.

^{५२} International Court of Justice, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory opinion, 9 July 2004, S 106

सम्मानको सुनिश्चित गर्न सशस्त्र बललाई आदेश र ज्ञान दिने दायित्व राज्यको भन्ने कुरा प्रष्ट रूपमा उल्लेख भएको छ तर यस्तो व्यवस्था विद्रोही समूहको निम्ति भने गरिएको छैन । त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून लागू गर्नको निम्ति सेनाका उपयुक्त तहका सेना हाँके अधिकृतलाई आवश्यकतानुसार कानुनी सल्लाह दिन कानुनी सल्लाहकार उपलब्ध गराउनुपर्ने दायित्व राज्यमा रहेको छ तर यस्तो दायित्वको व्यवस्था विद्रोही समूहको निम्ति भने गरिएको छैन ।

मानवीय कानूनको उल्लंघनको आरोपको जिम्मेवार एउटा राज्य हुन्छ र यस्तो उल्लंघनको कारणबाट हुन गएको हानि अथवा पीडाको पूर्ण क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने हुन्छ । तर सशस्त्र विरोधी समूहका सदस्यहरूले उल्लंघन गरेमा समूहले समान जिम्मेवारी लिने तथा यस्ता जिम्मेवारीको परिणाम के कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट छैन । माथि उल्लेख भएअनुसार सशस्त्र प्रतिरोध समूहले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सम्मान गर्नुपर्दछ तथा एक “जिम्मेवार तैनाथ”-अन्तर्गत सञ्चालन हुनुपर्दछ।^{५३} परिणामस्वरूप सशस्त्र प्रतिरोध समूह निर्माण गर्ने अङ्ग बनेका व्यक्तिहरूले गरेको गतिविधिको निम्ति जिम्मेवार बन्ने कुरा तर्कयुक्त छ । तर यस्तो जिम्मेवारीको परिणाम भने प्रष्ट छैन । खास गरी धेरै देशमा पीडितले अपराधीको विरुद्ध क्षतिपूर्तिको निम्ति देवानी मुद्दा गर्न सक्ने भए तापनि पीडितलाई पूर्ण क्षतिपूर्ति दिन सशस्त्र प्रतिरोध समूह कुन हदसम्म दायित्व पूरा गर्न जिम्मेवार छ भन्ने कुरा प्रष्ट छैन ।

व्यक्तिगत जिम्मेवारीको कुरा गर्दा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले यी व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवार तुल्याएको छ । युद्ध अपराध गर्ने सबै व्यक्ति अपराध गर्न आदेश दिने अथवा फौज हाँके जिम्मेवार अधिकृत अथवा वरिष्ठ व्यक्ति । युद्ध अपराधसम्बन्धी शासन व्यवस्था, अर्को शब्दमा युद्ध अपराधसम्बन्धी अन्वेषण र दोषीको विरुद्ध कारबाही गर्ने दायित्व राज्यको अधिकारमा रहेको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय अथवा मिश्रित अदालत गठन गरेर राज्यले आफ्नो दायित्व पूरा गर्न सक्नेछ ।

उपसंहार :

यस अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रत्येक सन्धि नियमको परम्परागत प्रकृति निर्धारण गर्ने प्रयास गरेको छैन तर यी मुद्दाहरूसम्बन्धी राज्यको कार्यविधिको आधारमा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको के-कस्तो नियम आगमनात्मक रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा स्थापना गर्ने हेतुले मुद्दाहरूको विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । यस अध्ययनका उपलब्धिहरूमध्ये केही माथि संक्षिप्त दृष्टिपात गरेमा सन्धि कानूनमा निहित भएका सिद्धान्त तथा नियमहरूको व्यवहारमा व्यापक मान्यता पाएको तथा परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको निर्माणमा निकै प्रभाव पारेको पनि देखिन्छ । यी सिद्धान्त तथा नियमहरू आजभोलि परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अङ्ग बनिसकेका छन् । तसर्थ सन्धिहरूको समर्थन नगरेको भए तापनि सबै राज्यले यी नियमहरू

^{५३} Additional protocol II, Article 1(1)

मान्नुपर्ने हुन्छ तथा त्यस्तै गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षका सबै पक्षलाई लागू हुने नियमको हकमा सशस्त्र प्रतिरोध समूहले पनि मान्नुपर्दछ ।

यस अध्ययनले परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका थुप्रै नियमहरू अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष-दुवैमा लागू हुन्छ भन्ने कुरा औल्याएको छ साथै राज्यको कार्यविधि प्रचलित सन्धि कानून भन्दा निकै परसम्म गई सकेको कुरा पनि प्रदर्शन गरेको छ तथा गैर- अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षमा लागू हुने नियमलाई पनि विस्तृत तुल्याइएको छ । युद्ध सञ्चालन तथा आन्तरिक सशस्त्र संघर्षमा संलग्न व्यक्तिलाई गरिने व्यवहारसम्बन्धी नियमहरू सन्धि कानूनमा व्यवस्था गरिएकोभन्दा बढी विस्तृत र पूर्ण भएको पाइन्छ । यो बढी विस्तृत र पूर्ण भनिएको नियम यथेष्ट छ अथवा कानूनमा अझ कुन हदसम्म विकास गर्नु आवश्यक छ कि छैन भनी मानवीय र सैनिक दृष्टिकोणबाट अन्वेषण गर्न बाँकी नै छ ।

सन्धि कानूनको सम्बन्धमा प्रचार-प्रसार, प्रशिक्षण तथा प्रचलनको माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ । यी नियमहरूलाई, यदि अझै गरिएको छैन भने, सैनिक निर्देशिका तथा राष्ट्रिय कानूनमा समावेश गर्नुपर्दछ ।

यस अध्ययनले कानून प्रष्ट नभएका क्षेत्रहरूलाई उजागर गरेको छ तथा अझ थप प्रष्ट्याउनुपर्ने मुद्दाहरूलाई औल्याएको छ । जस्तै: गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षमा नागरिकको परिभाषा, युद्धमा प्रत्यक्ष भाग लिने धारणा तथा समानुपातिकताको सिद्धान्तको अभिप्राय तथा कार्यान्वयन ।

आजसम्म भएका उपलब्धिहरू तथा अझै गर्न बाँकी कामलाई दृष्टिगत गरी यस अध्ययनलाई समाप्त भएको ठान्नु हुँदैन तर अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सिद्धान्त तथा नियमहरूसम्बन्धी समझदारी र सम्झौतामा सुधार ल्याउने उद्देश्य राखी एउटा नयाँ प्रक्रिया शुरु भएको रूपमा हेर्नुपर्दछ । यस प्रक्रियामा, यस अध्ययनले गहन छलफल तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी सम्वाद, स्पष्टता तथा कानूनको सम्भाव्य विकासको निम्ति आधार निर्माण गर्न सक्छ ।

अनुसूची

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको परम्परागत नियमको सूची

यो सूची परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसम्बन्धी अध्ययनको प्रथम खण्डमा प्रकाशित निष्कर्षमा आधारित छ । यस अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रत्येक नियमको पारम्परिक प्रकृति निर्धारण गर्ने प्रयास नगरेकोले यसले प्रचलित सन्धिहरूको स्वरूपको अपरिहार्य रूपमा अनुसरण गर्नुपर्ने ठानेन । यी नियमहरूको कार्यान्वयनको कार्यक्षेत्र कोष्ठमा सङ्केत गरिएको छ । प्रथमाक्षर (IAC) ले बनेका शब्दले अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष (IAC- International Armed Conflict) मा लागू हुने परम्परागत नियम भन्ने जनाउँछ । त्यस्तै प्रथमाक्षर (NIAC) ले बनेको शब्दले गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्ष (NIAC- Non-International Armed Conflict) लागू हुने परम्परागत नियम भन्ने बुझाउँछ । पछिल्लो प्रकरणमा केही नियमहरूलाई “ विवादास्पद रूपमा ” लागू हुन सक्ने भनी सङ्केत गरिएको छ, किनभने कार्यविधिले त्यस दिशातर्फ औल्याएको थियो तर कम व्यापक रूपमा ।

प्रष्ट विभेदको सिद्धान्त :

गैर-सैनिक नागरिक र योद्धाको बीचको विभेद :

- नियम १ :** संघर्षका पक्षहरूले गैर-सैनिक नागरिक र योद्धाको बीचमा हर-समयमा प्रष्ट विभेद गर्नुपर्छ । आक्रमण योद्धाहरूको विरुद्ध मात्र निर्देशित हुनुपर्छ । हमला गैर-सैनिक नागरिकको विरुद्ध निर्देशित हुनुहुँदैन । (IAC/NIAC)
- नियम २ :** नागरिक जनसंख्यामा प्रारम्भिक आतङ्क फैलाउने उद्देश्यले हिंसात्मक कार्य अथवा धम्कीलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)
- नियम ३ :** संघर्षका एक पक्षको सशस्त्र बल (सेना) योद्धा हुन्, औषधोपचार तथा धार्मिक कार्य गर्ने कर्मचारीबाहेक (IAC)
- नियम ४ :** संघर्षको एक पक्षप्रति जिम्मेवार एक सैनिक उच्चाधिकारीअन्तर्गत रहेको सबै संगठित सशस्त्र बल, समूह तथा इकाई समावेश भएका सशस्त्र सेनाका तल्लो तहका कर्मचारीहरूको आचार-व्यवहारको निमित्त जिम्मेवार हुनेछ । (IAC)
- नियम ५ :** सशस्त्र सेनाका सदस्य नभएका गैर-सैनिक व्यक्तिहरू नागरिक हुन् । नागरिक जनसंख्या नागरिक व्यक्तिहरूबाट बनेको हुन्छ । (IAC/NIAC)
- नियम ६ :** संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग नलिउञ्जेलसम्म हमलाको विरुद्ध नागरिकहरूलाई सुरक्षित गरिएको छ । (IAC/NIAC)

गैर-सैनिक नागरिक वस्तु तथा सैनिक लक्ष्यको बीचको विभेद :

नियम ७ : संघर्षका पक्षहरूले हर-समय नागरिक वस्तु र सैनिक लक्ष्यहरूको बीच विभेद गर्नुपर्छ । आक्रमण सैनिक लक्ष्यतिर मात्र लक्षित हुनुपर्दछ । हमला नागरिक वस्तुको विरुद्ध ताकिनु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम ८ : जहाँसम्म लक्ष्यको सम्बन्ध छ, सैनिक उद्देश्य पनि यी लक्ष्यहरूमा नै सीमित भएका हुन्छन् तथा तिनीहरूको प्रकृति, रहेको स्थान, उद्देश्य अथवा प्रयोगको कारणले सैनिक कारवाहीलाई प्रभावकारी सहयोग पुऱ्याउँछ, साथै त्यस्ता लक्ष्यहरूको आंशिक अथवा पूर्ण नाश, कब्जा अथवा निष्प्रभावीकरण गर्नाले, त्यस बखतको प्रभावित परिस्थितिमा निश्चित रूपमा सैनिक लाभ पुऱ्याउँछ । (IAC/NIAC)

नियम ९ : सैनिक लक्ष्य नभएका सबै वस्तुहरू गैर-सैनिक नागरिक वस्तु हुन् (IAC/NIAC)

नियम १० : सैनिक लक्ष्य नभएसम्म अथवा सैनिक लक्ष्य नबनेको समयसम्म हमलाको विरुद्ध नागरिक वस्तुहरूलाई सुरक्षा गरिएको छ । (IAC/NIAC)

जथाभावी आक्रमण :

नियम ११ : जथाभावी आक्रमणलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम १२ : जथाभावी आक्रमण यस्ता हुन्छन् :

- (क) निश्चित सैनिक लक्ष्यतिर नताकिएको;
- (ख) निश्चित सैनिक लक्ष्यतिर निर्देशित गर्न नसकिने युद्धको तौरतरीका अथवा साधनको प्रयोग गरिएको;
- (ग) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले चाहेजस्तो प्रभावलाई सीमित गर्न नसकिने युद्धको तौरतरीका अथवा साधनको प्रयोग गरिएको;

तथा परिणामस्वरूप यस्ता घटनामा सैनिक लक्ष्य तथा नागरिकहरू अथवा नागरिक वस्तुहरूमाथि बिनाभेदभाव सैनिक आक्रमण हुन जान्छ । (IAC/NIAC)

नियम १३ : प्रष्ट छुट्टिने तथा टड्कारा सैनिक लक्ष्यहरू भएका कुनै नगर, उप-नगर, गाउँ अथवा नागरिकहरूको घना बस्ती भएको अथवा नागरिक वस्तुहरू रहेका क्षेत्रमाथि कुनै पनि तौरतरीकाले बमगोला खसालेर अथवा एउटै सैनिक लक्ष्यको रूपमा हेर्ने साधन प्रयोग गरी हमला गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

आक्रमणको समानुपातिकता :

नियम १४ : ठोस र प्रत्यक्ष सैनिक लाभ प्राप्त हुनेछ भन्ने आशा गरिएको अनुपातमा बढी नागरिक जीवनमा हानि, नागरिकलाई पीडा, नागरिक वस्तुको क्षति अथवा यस्ता सबै प्रकारका आकस्मिक हानि-नोक्सानी पुऱ्याउने खालका आक्रमण गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

आक्रमण-पूर्व होसियारी गर्नुपर्ने :

नियम १५ : सैनिक कारवाही सञ्चालन गर्दा नागरिक जनसंख्या, नागरिक तथा नागरिक वस्तुहरूलाई बचाउन निरन्तर ध्यान दिनुपर्दछ । यस्ता कारवाही गर्दा नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकको पीडा तथा नागरिक वस्तुहरूको क्षतिलाई छलनको निमित्त तथा कुनै कारणले हानि हुनै नै जस्तो भएमा न्यूनतम गर्न सबै किसिमको सम्भाव्य पूर्व- होसियारीको पालन गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम १६ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले तोकिएका निशानाहरू सैनिक लक्ष्य हुन कि होइनन् भनेर सुनिश्चित गर्न सम्भाव्य सबै उपाय गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम १७ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकहरूको पीडा, तथा नागरिक वस्तुहरूको क्षतिलाई छलनको निमित्त तथा कुनै कारणले हानि हुन नै जस्तो भएमा न्यूनतम गर्नको निमित्त युद्धमा प्रयोग हुने साधन र तौरतरीका चयन गर्नमा सम्भाव्य सबै पूर्व-होसियारी पालन गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम १८ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले आक्रमणले नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकको पीडा, नागरिक वस्तुको अथवा सबै एकसाथ हुने भएमा पूर्व-अनुमानित ठोस र प्रत्यक्ष सैनिक लाभको दाँजोमा बढी क्षति हुने सम्भावना देखिएमा यस्तो आक्रमणको लेखाजोखा गर्न सबै सम्भाव्य कार्य गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम १९ : संघर्षका प्रत्येक पक्षले आक्रमणको निशाना सैनिक लक्ष्य नभएको जस्तो लागेमा अथवा आक्रमणबाट पूर्व-अनुमानित ठोस र प्रत्यक्ष सैनिक लाभको दाँजोमा नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकको पीडा तथा नागरिक वस्तुको अथवा सबै एकसाथ हेर्दा बढी क्षति हुने सम्भावना भएमा त्यस्ता आक्रमणलाई रद्द गर्ने अथवा निलम्बन गर्न सम्भाव्य सबै कार्य गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम २० : संघर्षको प्रत्येक पक्षले आक्रमणले नागरिक जनसंख्यालाई प्रभाव पार्न सक्ने जस्तो भएमा अग्रिम सावधान हुन परिस्थितिवश सूचना दिन नसकिने स्थितिमा बाहेक प्रभावकारी अग्रिम सूचना दिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम २१ : आक्रमणबाट समान सैनिक लाभ प्राप्त गर्न सकिने खालका थुप्रै सैनिक लक्ष्यहरूको बीचमा छान्ने सम्भावना भएको स्थितिमा नागरिक जीवन तथा नागरिक वस्तुहरूलाई आक्रमण एकदम कम खतरा पुऱ्याउने लक्ष्यलाई छान्नुपर्दछ । (IAC/arguably NIAC)

आक्रमणको प्रभावको विरूद्ध पूर्व सुरक्षा :

नियम २२ : संघर्षको पक्षहरूले आफ्नो नियन्त्रणअन्तर्गत रहेका नागरिक जनसंख्या तथा नागरिक वस्तुहरूको आक्रमणको प्रभावको विरूद्ध सुरक्षार्थ सम्भाव्य सबै पूर्व-सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम २३ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले सम्भावना भएसम्म सैनिक लक्ष्यहरूलाई बाक्लो जनसंख्या भएको क्षेत्रभित्र अथवा नजिक राख्ने कार्यबाट रोक्नु पर्छ । (IAC/NIAC) क

नियम २४ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले सम्भव भएसम्म आफ्नो नियन्त्रणमा रहेका नागरिक व्यक्तिहरू तथा नागरिक वस्तुलाई सैनिक लक्ष्यहरूको आसपासबाट हटाउनुपर्छ । (IAC arguably NIAC)

विशेष रूपले सुरक्षित व्यक्ति तथा वस्तुहरू :

औषधोपचार तथा धार्मिक कर्मचारी तथा वस्तुहरू :

नियम २५ : औषधोपचार सेवाको निम्ति खास रूपमा खटिएका औषधोपचार कर्मचारीहरूको सम्मान तथा सुरक्षा जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि गरिनुपर्छ । यदि उनीहरूले मानवीय कार्यभन्दा बाहिर गएर शत्रु पक्षलाई हानि हुने कार्य गर्छन् भने उनीहरूले पाउने सुरक्षा पाउँदैनन् । (IAC/NIAC)

नियम २६ : औषधोपचार आचार-संहिताअनुकूल उपचारसम्बन्धी काम गर्ने व्यक्तिलाई सजाय दिनु अथवा उपचार सेवा-गतिविधि गरिहेको व्यक्तिलाई औषधोपचार संहिताको प्रतिकूल काम गर्न बाध्य तुल्याउन निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम २७ : धार्मिक काम-कर्तव्य गर्न खास रूपमा खटिएको धार्मिक कर्मचारीलाई जुनसुकै परिस्थितिमा पनि आदर तथा सुरक्षा गरिनुपर्छ । यदि उनीहरूले गर्नुपर्ने मानवीय कार्यबाहेक शत्रु पक्षलाई हानि हुने अन्य काम गरेमा उनीहरूले पाउने सुरक्षा पाउँदैनन् । (IAC/NIAC)

नियम २८ : औषधोपचार उद्देश्यको निम्ति खास रूपमा खटिएका औषधोपचार इकाइ (टोली) को जुनसुकै अवस्थामा पनि सम्मान र सुरक्षा गरिनुपर्छ । यदि उनीहरूलाई उनीहरूका मानवीय कार्यबाहेक शत्रु पक्षलाई हानि पुऱ्याउने अन्य कार्यमा प्रयोग गरिएमा उनीहरूले पाउने सुरक्षा गुमाउनेछन् । (IAC/NIAC)

नियम २९ : औषधोपचारको ओसार-पसारको निम्ति खास रूपमा लगाइएका औषधोपचार परिवहनका साधनहरूको जुनसुकै अवस्थामा पनि आदर र सुरक्षा गरिनुपर्दछ । यदि यस्ता साधनहरूलाई मानवीय कार्यबाहेक शत्रु पक्षलाई हानि पुऱ्याउने अन्य कार्यमा प्रयोग गरिएमा त्यस्ता साधनहरूले पाउने सुरक्षा गुमाउनेछन् । (IAC/NIAC)

नियम ३० : अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुकूल जेनेभा महासन्धिअनुसारको टङ्कारो चिह्न प्रयोग गरिहेका औषधोपचार तथा धार्मिक कर्मचारीहरू तथा वस्तुहरूको विरूद्ध आक्रमण गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

मानवीय सहायता कार्यसम्बन्धी कर्मचारी तथा वस्तुहरू :

नियम ३१ : मानवीय सहायता कार्यसम्बन्धी कर्मचारीको सम्मान र सुरक्षा गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ३२ : मानवीय सहायता कार्य सञ्चालनमा प्रयोग गरिने वस्तुहरूको आदर र सुरक्षा गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

शान्तिबहाल नियोगमा संलग्न कर्मचारी तथा वस्तुहरू

नियम ३३ : संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअनुसार शान्तिबहाल नियोगमा संलग्न कर्मचारी तथा वस्तुहरूका विरूद्ध, यिनीहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत नागरिक तथा नागरिक वस्तुलाई दिइएको सुरक्षाको अधिकारी हुञ्जेल आक्रमण गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

पत्रकारहरू :

नियम ३४ : सशस्त्र संघर्षको क्षेत्रमा पेशागत कार्यमा संलग्न नागरिक पत्रकारहरूको उनीहरूले संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग नलिउञ्जेल आदर र सुरक्षा हुनुपर्छ । (IAC/NIAC)

सुरक्षित क्षेत्र :

नियम ३५ : संघर्षको प्रभावको कारणबाट घाइते, विरामी तथा नागरिकहरूलाई संरक्षण दिनको निमित्त स्थापित क्षेत्रको विरुद्ध हमला गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ३६ : संघर्षका पक्षहरूको बीच सम्झौता भएअनुसार मानिएका असैन्यीकृत क्षेत्रको विरुद्ध हमला गर्न निषेध गरिएको छ (IAC/NIAC)

नियम ३७ : असंरक्षित क्षेत्रको विरुद्ध हमला गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

सांस्कृतिक निधि :

नियम ३८ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले सांस्कृतिक निधिको सुरक्षा गर्नुपर्छ :

क) सैनिक कारवाही गर्ने बेलामा धर्म, कला, विज्ञान, शिक्षा अथवा परोपकारी उद्देश्यको निमित्त समर्पित भवनहरू तथा ऐतिहासिक स्मारकहरूलाई, यी सैनिक लक्ष्यको रूपमा नहुन्जेल, क्षति नपुऱ्याउन विशेष होसियारी गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

ख) प्रत्येक जनताको सांस्कृतिक परम्पराका अतिमहत्वपूर्ण सम्पत्तिलाई सैनिक आवश्यकताले अनिवार्य भएको स्थितिमा बाहेक आक्रमणको लक्ष्य बनाउनु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम ३९ : प्रत्येक जनताको सांस्कृतिक परम्पराको अतिमहत्वपूर्ण सम्पत्तिको नाश अथवा क्षति हुने सम्भावना हुने गरी सैनिक आवश्यकताले अनिवार्य स्थितिमा बाहेक त्यस्ता सम्पत्तिको प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ४० : संघर्षको प्रत्येक पक्षले सांस्कृतिक निधिको सुरक्षा गर्नुपर्छ :

क) धर्म, परोपकार, शिक्षा, कला तथा विज्ञानको निमित्त समर्पित संस्थाहरू, ऐतिहासिक स्मारक तथा कला र विज्ञानसम्बन्धी कृतिहरूको कब्जा अथवा ध्वंस अथवा जानी-जानी क्षति गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

ख) प्रत्येक जनताको सांस्कृतिक परम्पराको अतिमहत्वपूर्ण सम्पत्तिको कुनै किसिमको चोरी, हिनामिना, तथा तोडफोड गर्ने कार्यलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ४१ : कब्जा गरेर बस्ने शक्तिले कब्जा गरिएको भूमिबाट सांस्कृतिक निधिहरूको अवैध निकासालाई रोक्नुपर्छ तथा यस्ता अवैधपूर्वक निकास गरिएका निधिहरू कब्जा गरिएका भूमिका अधिकार प्राप्त उचित अधिकारीलाई फर्काउनुपर्छ । (IAC)

खतरनाक बल भएका कार्यशाला तथा प्रतिष्ठापन :

नियम ४२ : यदि खतरनाक बल भएका कार्यशाला तथा प्रतिष्ठानहरू जस्तै: तटबन्ध, बाँध तथा विद्युत् निकाल्ने आणविक केन्द्र तथा अन्य प्रतिष्ठानहरू हमला गरिने स्थलमा अथवा त्यसको नजिक अवस्थित भएमा त्यस्तो स्थलमा आक्रमण गर्दा त्यसबाट निस्कने बलको परिणाम- स्वरूप नागरिक जीवनको अत्यधिक हानि हुन नदिनको निम्ति हमला गर्दा विशेष रूपमा होसियारी अपनाउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

प्राकृतिक वातावरण :

नियम ४३ : संघर्ष सञ्चालनसम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त प्राकृतिक वातावरणमा पनि लागू हुन्छ।

- क) सैनिक लक्ष्य नभएको स्थितिमा प्राकृतिक वातावरणको कुनै पनि भागमा आक्रमण गर्नु हुँदैन । (IAC/NIAC)
- ख) सैनिक आवश्यकताले अनिवार्य तुल्याएको स्थितिमा बाहेक प्राकृतिक वातावरणको कुनै भागलाई ध्वस्त पार्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)
- ग) कुनै सैनिक लक्ष्यको विरुद्ध हमला गर्दा ठोस तथा प्रत्यक्ष लाभ हुने पूर्व-अनुमानको दाँजोमा वातावरणमा बढी आकस्मिक क्षति पुऱ्याउने देखिएमा त्यस्तो हमला गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ४४ : प्राकृतिक वातावरणको सुरक्षा र संरक्षणको उचित ध्यान दिएर युद्धको तौरतरीका र साधनको प्रयोग गरिनुपर्छ । सैनिक कारवाहीको सञ्चालन गर्दा वातावरणमा आकस्मिक क्षति नपुऱ्याउन, भई हालेको खण्डमा न्यूनतम गर्न सबै किसिमका सम्भाव्य सुरक्षाको पूर्व-उपाय गर्नुपर्छ । केही सैनिक कारवाहीको वातावरणमा पर्ने प्रभावको वैज्ञानिक निश्चितताको अभावले संघर्षको एक पक्षलाई यस्ता पूर्व-उपाय अपनाउनुपर्ने दायित्वबाट मुक्त गर्दैन । (IAC arguably NIAC)

नियम ४५ : प्राकृतिक वातावरणलाई व्यापक, दीर्घकालीन तथा अत्यधिक क्षति पुऱ्याउने आशयले अथवा क्षति पुऱ्याउन सक्ने युद्धका तौरतरीका अथवा साधनको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । प्राकृतिक वातावरणको ध्वस्तलाई एउटा अस्त्रको रूपमा प्रयोग गरिनु हुँदैन । (IAC/ arguably NIAC)

युद्धको विशेष तौरतरीका :

अभयदानको इन्कारी :

नियम ४६ : अभयदान दिइने छैन भन्ने आदेश, त्यस्तो भनेर शत्रुलाई तर्साउने अथवा यस्तो आधारमा संघर्ष सञ्चालन गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ४७ : घाइते, अशक्त भएर युद्धबाट अलग भएको व्यक्तिमाथि आक्रमण गर्न निषेध गरिएको छ : अशक्त, घाइते भएर युद्धबाट अलग भएको व्यक्ति भन्नाले निम्न अनुसारको व्यक्ति बुझिन्छ :

- क) शत्रु पक्षको शक्तिअन्तर्गत रहेको कुनै व्यक्ति;
- ख) बेहोस भएको, ध्वस्त जहाजमा परेको, घाइते अथवा विरामी भएको कारणले अरक्षित भएको कुनै व्यक्ति;
- ग) आत्मसमर्पण गर्न प्रष्ट आशय व्यक्त गर्ने कुनै व्यक्ति;

यस्ता व्यक्तिले (पुरुष/महिला) आफूलाई कुनै पनि शत्रुवत् कार्यबाट अलग राख्नुपर्छ तथा भाग्ने प्रयास गर्नु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम ४८ : हमलाको लक्ष्यको हडबडमा रहेको एउटा वायुयानबाट व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको अवरोहको समयमा छाताबाट खस्न लगाउने (parachuting) कार्यलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

सम्पत्तिको ध्वंस तथा कब्जा :

नियम ४९ : संघर्षका पक्षहरूले बैरी पक्षका सैनिक उपकरणहरूलाई युद्ध-लुटको रूपमा कब्जा गर्न सक्छन् । (IAC)

नियम ५० : बैरी पक्षको सम्पत्तिको ध्वंस गर्ने अथवा कब्जा गर्न, सैनिक आवश्यकताले अनिवार्य भएको स्थितिमा बाहेक निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ५१ : कब्जा गरिएको भूभागमा :

- क) सैनिक कारवाहीमा प्रयोग हुन सक्ने सार्वजनिक अचल सम्पत्ति जफत गर्न सकिन्छ;
- ख) सार्वजनिक अचल सम्पत्ति बन्धकी सम्पत्तिसम्बन्धी नियमानुसार व्यवस्था गरिनुपर्छ;
- ग) निजी सम्पत्तिको आदर गरिनुपर्छ र त्यस्तो सम्पत्ति जफत गर्न पाइँदैन;

अनिवार्य सैनिक आवश्यकताले त्यस्ता सम्पत्तिलाई ध्वस्त पार्न अथवा कब्जा गर्नुपर्ने स्थितिमा बाहेक । (IAC)

नियम ५२ : ध्वस्तसहित लुटमार गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

भोक तथा मानवीय सहायतामा पहुँच :

नियम ५३ : नागरिक जनसंख्यालाई भोकै मार्ने तरिकालाई युद्धको तौरतरीकाको रूपमा प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ५४ : नागरिक जनसंख्याको जीवन बाँच्नको लागि नभई नहुने वस्तुहरूमाथि आक्रमण गर्ने, ध्वस्त पार्ने, स्थानान्तरण गर्ने अथवा काम नलाग्ने तुल्याउने कार्यलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ५५ : संघर्षका पक्षहरूले आवश्यकतामा परेका नागरिकहरूको निम्ति निष्पक्ष प्रकृतिको, बिना कुनै विपरीत भेदभाव सञ्चालित तथा उनीहरूको नियन्त्रण अनुकूल रहेको मानवीय सहायताका वस्तुहरूलाई आफ्नो भूभागबाट बिनाअवरोध आवत-जावतको स्वीकृति तथा सुविधा शीघ्र प्रदान गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम ५६ : संघर्षका पक्षहरूले मानवीय सेवा कार्यसँग सम्बन्धित अधिकारप्राप्त कर्मचारीहरूले आफ्नो काम-कर्तव्य गर्न अत्यावश्यक आवागमनको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । अनिवार्य सैनिक आवश्यकता परेको खण्डमा मात्र उनीहरूको आवत-जावतलाई अस्थायी रूपमा रोक लगाउन सकिनेछ । (IAC/NIAC)

छलकपट :

नियम ५७ : युद्धका कपटपूर्ण उपायहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका नियमलाई उल्लंघन नगरून्जेलसम्म तिनको निषेध गरिएको छैन (IAC/NIAC)

नियम ५८ : युद्धविरामको सेतो झण्डाको अनुचित प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ५९ : जेनेभा महासन्धिको टङ्कारो चिह्नहरूको अनुचित प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ६० : संयुक्त राष्ट्रसंघको चिह्न र उर्दी पोशाकको प्रयोगलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले अधिकार दिएको स्थितिमा बाहेक निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ६१ : अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त अन्य चिह्नहरूको अनुचित प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ६२ : वैरी पक्षको झण्डा अथवा सैनिक चिह्न, बिल्ला अथवा उर्दी पोशाकको अनुचित प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/arguably NIAC)

नियम ६३ : संघर्षका पक्ष नभएका तटस्थ अथवा अन्य राज्यको भण्डा अथवा सैनिक चिह्न, विल्ला अथवा उर्दी पोशाकको अनुचित प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/arguably NIAC)

नियम ६४ : सम्झौतामा विश्वास गर्ने शत्रुमाथि एक्कासी आक्रमण गर्ने आशय राखी संघर्ष स्थगन गर्ने सम्झौता गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ६५ : विश्वासघातको उपाय प्रयोग गरेर विपक्षीलाई मार्ने, घाइते तुल्याउने अथवा समात्ने क्रियालाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

शत्रुपक्षसँग सञ्चार/सम्बाद :

नियम ६६ : सेना हाँक्ने अधिकृतहरूले सञ्चारका कुनै पनि माध्यम प्रयोग गरी अशत्रुवत् सम्पर्क कायम गर्न सक्नेछन् । यस्तो सम्पर्क शुद्ध विश्वासमा आधारित हुनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ६७ : सन्धिका भण्डावाहकहरू अनुल्लंघनीय छन् । (IAC/NIAC)

नियम ६८ : सेना हाँक्ने अधिकारीहरूले सन्धिका भण्डावाहकहरूको उपस्थितिलाई पक्षपाती हुनबाट रोक्न आवश्यक पूर्व-उपाय गर्न सक्नेछन् । (IAC/NIAC)

नियम ६९ : सन्धिका भण्डावाहकहरूले आफ्नो विशेषाधिकारयुक्त पदको लाभ उठाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विपरीत तथा विपक्षीको हानि-नोक्सानी हुने कुनै काम गरेमा उनीहरूले आफ्नो अनुल्लंघनीयता गुमाउनेछन् । (IAC/NIAC)

हतियारहरू :

हतियारहरूको प्रयोगसम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त :

नियम ७० : अधिक चोटपटक अथवा अनावश्यक पीडा दिने खालका युद्धका तौरतरीका तथा साधन प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ७१ : भेदभाव नगर्ने खालको प्रकृति भएका हतियारहरूको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

विष :

नियम ७२ : विष अथवा विषयुक्त हतियारको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ ।
(IAC/NIAC)

जैविक हतियार :

नियम ७३ : जैविक हतियारहरूको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

रासायनिक हतियार :

नियम ७४ : रासायनिक हतियारहरूको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ७५ : हुल-दङ्गा नियन्त्रण गर्ने साधनहरूलाई युद्धको तौरतरीकाको रूपमा प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ७६ : विरूवाको वृद्धिलाई समाप्त गर्ने पदार्थलाई यदि ती निम्न प्रकृतिका भएमा, युद्धको तौरतरीकाको रूपमा प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ :

- क) यदि रासायनिक हतियारको प्रकृति भएकाले निषेध गर्नुपर्ने भएमा,
- ख) यदि जैविक हतियारको प्रकृति भएकोले निषेध गर्नुपर्ने भएमा,
- ग) यदि सैनिक लक्ष्य नभएको वनस्पति-जीवनतिर लक्षित भएमा,
- घ) नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकका चोटपटक, नागरिक वस्तुहरूको क्षति अथवा सबै किसिमको हानि-नोक्सानी अनुमानित ठोस तथा प्रत्यक्ष सैनिक लाभको दाँजोमा बढी हुने देखिएमा, अथवा
- ङ) प्राकृतिक वातावरणलाई व्यापक, दीर्घकालीन तथा अत्यधिक क्षति पुऱ्याउने भएमा । (IAC/NIAC)

फैलिने गोली :

नियम ७७ : मानव शरीरमा सजिलैसँग फैलिने अथवा चेप्टिने गोलीको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

विस्फोट हुने गोली :

नियम ७८ : मानव शरीरभित्र विस्फोट हुने गोली मानिसहरूको विरूद्ध प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

पत्ता लाउन नसकिने टुक्राहरूद्वारा मुख्यतया चोटपटक लगाउने हतियार :

नियम ७९ : मानव शरीरमा एक्सरेबाट पनि पत्ता लगाउन नसकिने टुक्राहरूबाट मुख्यतया चोटपटक लगाउने हतियारको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

लाटे धराप (Booby Traps):

नियम ८० : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत विशेष सुरक्षा प्राप्त गर्नुपर्ने वस्तु अथवा व्यक्तिसँगै राखेर अथवा संलग्न गरेर अथवा नागरिकलाई आकर्षण गर्ने खालका वस्तुसँग संलग्न गरेर लाटो धरापको प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

बारूदी सुरूड (Landmines)

नियम ८१ : बारूदी सुरूड प्रयोग गर्दा यसले जथाभावी पार्ने प्रभावलाई न्यूनतम गर्न विशेष ध्यान दिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ८२ : बारूदी सुरूड प्रयोग गर्ने संघर्षको एक पक्षले त्यस्ता सुरूड कहाँ कहाँ राखिएका छन् भन्ने यथासम्भव विवरण राख्नुपर्दछ । (IAC/arguably NIAC)

नियम ८३ : सक्रिय संघर्ष समाप्त भएपछि संघर्षको एक पक्षले आफूले प्रयोग गरेको बारूदी सुरूडलाई हटाउने अथवा नागरिकलाई हानि नपुऱ्याउने तुल्याउनुपर्छ अथवा तिनलाई हटाउन सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

आगो भड्काउने हतियार :

नियम ८४ : यदि आगो भड्काउने हतियार प्रयोग गरिएको छ भने नागरिक जीवनको आकस्मिक हानि, नागरिकलाई चोटपटक तथा नागरिक वस्तुको क्षति नगर्न तथा क्षति भई हालेमा न्यूनतम गर्न विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ८५ : एउटा व्यक्तिलाई घाइते तुल्याई युद्धबाट अलग तुल्याउन कम हानिकारक हतियार प्रयोग गर्न सम्भावना नभएको स्थितिमा बाहेक मानिसलाई मार्न आगो सल्काउने हतियार प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

अन्धो तुल्याउने लेजर हतियार :

नियम ८६ : दृष्टिलाई वृद्धि नहुने गरी स्थायी रूपमा अन्धो तुल्याउने एउटा मात्र लडाकु काम भएको अथवा लडाकु कामहरूमध्ये एउटा भएको विशेष किसिमले बनाइएको लेजर किरणयुक्त हतियारहरूको प्रयोगलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नागरिक तथा घाइते, बिरामी भएर लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई गरिने व्यवहार :

आधारभूत प्रत्याभूति :

नियम ८७ : नागरिक तथा घाइते, बिरामी भएर लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई मानवतापूर्ण व्यवहार गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ८८ : जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म अथवा आस्था, राजनीतिक अथवा अन्य विचार, राष्ट्रिय अथवा सामाजिक उत्पत्ति, धन, जन्म अथवा अन्य हैसियत अथवा अन्य त्यस्तै आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा प्रतिकूल भेद गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ८९ : हत्या गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९० : शारीरिक यातना दिन निर्दयी अथवा अमानवीय व्यवहार तथा व्यक्तिगत मर्यादा- विरुद्ध आघात, खास गरी अपमान तथा तुच्छ व्यवहार गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९१ : शारीरिक दण्ड दिन निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९२ : अङ्ग-भङ्ग गर्ने, सम्बन्धित व्यक्तिको स्वास्थ्यको स्थितिले सङ्केत नगरेको औषधीय अथवा वैज्ञानिक प्रयोग अथवा अन्य कुनै औषधोपचार प्रणाली तथा सामान्य औषधोपचार स्तरअनुरूप नभएको कार्यलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९३ : बलात्कार तथा अन्य कुनै किसिमका यौनिक हिंसालाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९४ : सबै प्रकारका दासता तथा दास व्यापारलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९५ : हर्जाना नदिएको अथवा अपमानजनक जबर्जस्ती श्रमलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९६ : बन्धक तुल्याउन निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ९७ : मानवलाई ढालको रूपमा प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

- नियम ९८ :** जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कामलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)
- नियम ९९ :** जथाभावी स्वतन्त्रताको अपहरणलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)
- नियम १०० :** सबै किसिमको अत्यावश्यक न्यायिक प्रत्याभूति उपलब्ध गराई न्यायोचित पुर्पक्षको अनुसरण नगरी कसैलाई पनि अपराधी साबित गर्ने अथवा दण्ड सजायँ दिइनेछैन । (IAC/NIAC)
- नियम १०१ :** कसैलाई पनि निजले सो काम गरेको समयमा राष्ट्रिय अथवा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत दाण्डिक अपराध नठहरिने निजको क्रिया अथवा लापरवाहीको आधारमा दोषी अथवा अपराधी साबित गरिनेछैन; न सो दण्डनीय अपराध भएको समयमा लागू हुने भन्दा कडा सजायँ दिन सकिनेछ । (IAC/NIAC)
- नियम १०२ :** कसैलाई पनि निजको व्यक्तिगत आपराधिक जिम्मेवारीको आधारबिना कुनै अपराधको निम्ति अपराधी साबित गर्न सकिने छैन । (IAC/NIAC)
- नियम १०३ :** सामूहिक सजायँलाई निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)
- नियम १०४ :** नागरिक तथा विरामी, घाइते भई युद्धबाट अलग भएका व्यक्तिहरूको विश्वास तथा धार्मिक चलनलाई आदर गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)
- नियम १०५ :** यथासम्भव पारिवारिक जीवनको सम्मान गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

योद्धा तथा युद्धबन्दीको हैसियत :

- नियम १०६ :** योद्धाहरूले आफूलाई कुनै आक्रमणमा आफू संलग्न भइरहेको बेलामा अथवा सैनिक हमला गर्न तयारी गरिरहेको बेलामा नागरिक जनसंख्यादेखि फरक छुट्याउनुपर्छ । यदि उनीहरूले यसो गर्न नसकेको खण्डमा युद्धबन्दीको हैसियतको अधिकार पाउनेछैनन् । (IAC)
- नियम १०७ :** गुप्तचरी कार्यमा संलग्न भएको बेलामा बन्दी तुल्याइएका योद्धाको युद्धबन्दीको हैसियत हुनेछैन । उनीहरूलाई पूर्व पुर्पक्ष नगरी अपराधी साबित गर्ने अथवा दण्ड सजायँ गर्न सकिनेछैन । (IAC)
- नियम १०८ :** पहिलो सन्धिपत्र (Additional Protocol I) मा परिभाषित गरिएअनुसार भाडाका सेनाले योद्धाको अथवा युद्धबन्दीको हैसियतको अधिकार पाउने छैनन् । उनीहरूलाई पूर्व पुर्पक्ष नगरी अपराधी साबित गर्ने अथवा दण्ड सजायँ गर्न सकिनेछैन । (IAC)

घाइते, बिरामी र ध्वस्त जहाजमा परेका :

नियम १०९ : परिस्थिति अनुकूल हुनासाथ तथा खास गरी संघर्ष पछि, संघर्षको प्रत्येक पक्षले अविलम्ब बिरामी, घाइते तथा ध्वस्त जहाजमा परेकाहरूलाई बिनाभेदभाव खोज्ने, सङ्कलन गर्ने र हटाउनको निम्ति सबै किसिमका सम्भाव्य उपाय गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ११० : घाइते, बिरामी तथा ध्वस्त जहाजमा परेकाहरूले उनीहरूको स्थिति अनुकूल पाउनुपर्ने यथाशक्य अविलम्ब तथा व्यावहारिक रूपमा अधिकतम औषधोपचार तथा हेरचाह पाउनुपर्छ । उनीहरूमध्ये कसैलाई पनि औषधोपचारको आधारमा बाहेक अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न पाइनेछैन । (IAC/NIAC)

नियम १११ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले घाइते, बिरामी तथा ध्वस्त जहाजमा परेकाहरूको विरुद्ध दुर्व्यवहार तथा उनीहरूको निजी सम्पत्तिको लुट हुन नदिने सम्भाव्य सबै किसिमको सुरक्षाको उपाय अपनाउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

मृत (व्यक्ति) :

नियम ११२ : परिस्थिति अनुकूल हुनासाथ तथा खास गरी संघर्षपछि, संघर्षको प्रत्येक पक्षले अविलम्ब मृत (व्यक्ति) लाई बिनाभेदभाव खोज्ने सङ्कलन गर्ने र हटाउनको निम्ति सबै किसिमका सम्भाव्य उपाय गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ११३ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले मृतकको शरीरको अपहरण (लुट) गर्नुबाट बचाउन सम्भाव्य सबै किसिमको उपाय गर्नुपर्छ । मृतकको लासको अङ्गभङ्ग गर्न निषेध गरिएको छ । (IAC/NIAC)

नियम ११४ : संघर्षका पक्षहरूले मृतकको अवशेषहरूमा सो व्यक्ति जुन पक्षको मातहतमा थियो सो पक्षले अथवा निजको नजिकको नातेदारले अनुरोध गरेमा फर्काउन आवश्यक सुविधा प्रदान गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ । उनीहरूले मृत व्यक्तिका व्यक्तिगत वस्तुहरू पनि सम्बन्धित पक्ष अथवा नातेदारहरूलाई फर्काउनुपर्छ । (IAC)

नियम ११५ : मृतकको लासलाई सम्मानपूर्वक सद्गत गर्नुपर्छ तथा उनीहरूको चिहानको आदर तथा समुचित सम्भार गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम ११६ : मृतकको परिचय स्थापनार्थ संघर्षका प्रत्येक पक्षले निजको लासको सद्गत गर्नुभन्दा पहिले निजसम्बन्धी उपलब्ध सबै सूचनाको अभिलेख राख्नुपर्छ तथा निजको चिहानको स्थलमा पनि चिह्न लगाउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

हराएका व्यक्तिहरू :

नियम ११७ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले संघर्षको परिणामस्वरूप हराएका भनी उल्लिखित व्यक्तिहरूको विवरण तयार गर्न सबै सम्भाव्य उपाय गर्नुपर्छ, तथा सदस्यहरूलाई प्राप्त सूचनाहरू प्रदान गर्नुपर्दछ। (IAC/NIAC)

स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरू :

नियम ११८ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई यथेष्ट मात्रामा खाद्य पदार्थ, पानी, लुगा, आवास तथा औषधोपचार उपलब्ध गराउनुपर्दछ। (IAC/NIAC)

नियम ११९ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका महिलाहरूलाई परिवारको इकाइको रूपमा राखिएको स्थितिमा बाहेक पुरुषलाई राखिएको आवासदेखि भिन्दै आवासमा राख्नुपर्छ तथा लगत्तै महिलाकै सुपरिवेक्षणअन्तर्गत राख्नुपर्छ। (IAC/NIAC)

नियम १२० : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बाल-बालिकाहरूलाई परिवारको इकाइको रूपमा राखिएको स्थितिमा बाहेक, वयस्क व्यक्तिहरू राखिएको घरदेखि छुट्टै घरमा राख्नुपर्छ। (IAC/NIAC)

नियम १२१ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई युद्धक्षेत्रबाहिरको हातामा राख्नुपर्छ तथा उनीहरूको स्वास्थ्य र सरसफाइको सुरक्षा गरिनुपर्छ। (IAC/NIAC)

नियम १२२ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत वस्तुहरू लूट्न निषेध गरिएको छ। (IAC/NIAC)

नियम १२३ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत विवरणको अभिलेख राख्नुपर्छ। (IAC/NIAC)

नियम १२४ : क) अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका व्यक्तिहरूलाई थुनामा राखेको ठाउँको वस्तुस्थिति जाँच गर्न तथा उनीहरूको परिवारसँग पुनः सम्बन्ध कायम गराउनको निमित्त त्यस्ता सबै व्यक्तिहरूसम्म पुग्न रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिलाई नियमित प्रवेशको अधिकार प्रदान गरिनुपर्दछ। (IAC)

ख) गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा, संघर्षसँग सम्बन्धित कारणले स्वतन्त्रताबाट वञ्चित भएका व्यक्तिहरूलाई थुनामा राखेको ठाउँको वस्तुस्थिति जाँच गर्न तथा उनीहरूको परिवारसँग पुनः सम्बन्ध कायम गराउनको निमित्त रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले संघर्षका पक्षहरूलाई आफ्नो सेवा अर्पण गर्न सक्दछ। (NIAC)

नियम १२५ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना परिवारसँग पत्राचार गर्न स्वीकृति दिनुपर्छ । यस्ता पत्राचारको बारम्बरता र अधिकारीहरूले गर्ने जाँचको आवश्यकता उचित शर्तअन्तर्गत हुनुपर्नेछ । (IAC/NIAC)

नियम १२६ : नागरिक थुनुवा तथा गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षसँग सम्बन्धित स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई व्यावहारिकतालाई हेरेर आगन्तुकहरूलाई भेट्ने स्वीकृति दिनुपर्छ, खास गरी नजिकका नातेदारहरूलाई । (IAC/NIAC)

नियम १२७ : स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत विश्वास तथा धार्मिक चलनको सम्मान गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १२८ : क) सक्रिय संघर्ष बन्द भएपछि अविलम्ब युद्धबन्दीहरूलाई छोड्नुपर्छ तथा उनीहरूलाई स्वदेश फर्काउनुपर्छ । (IAC)

ख) नागरिक थुनुवाहरूलाई थुनुनुपर्ने कारण एकदमै अस्तित्वमा नभएपछि, उनीहरूलाई लगत्तै छोड्नुपर्छ, तर यस्तो कार्य सक्रिय संघर्ष बन्द भएपछि, यथासम्भव छिटो गरिनुपर्छ । (IAC)

ग) गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षसँग सम्बन्धित भएर स्वतन्त्रताबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको स्वतन्त्रता हरण गर्नुपर्ने कारण अस्तित्वमा नरहेपछि, लगत्तै छोड्नुपर्छ । (NIAC)

उल्लिखित व्यक्तिहरूका विरुद्ध यदि दण्डनीय कारवाही चलिरहेको अथवा उनीहरूले कानून- अनुसार किटिएको सजाय तामेल गरिरहेको भए उनीहरूको स्वतन्त्रता यथावत् वञ्चित रहिरहन सक्छ ।

विस्थापन तथा विस्थापित व्यक्तिहरू :

नियम १२९ : क) अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले कब्जा गरिएको भूमिको नागरिक जनसंख्यालाई सम्पूर्ण अथवा आंशिक रूपमा, संलग्न नागरिकहरूको सुरक्षा अथवा अनिवार्य सैनिक कारणले आवश्यक ठानिएको स्थितिमा बाहेक, निकाल्न अथवा जबरजस्ती स्थानान्तरण गर्न सक्नेछैन । (IAC)

ख) गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूले नागरिक जनसंख्यालाई संघर्षसँग सम्बन्धित भएको कारणले सम्पूर्ण अथवा आंशिक रूपमा, संलग्न नागरिकहरूको सुरक्षा अथवा अनिवार्य सैनिक कारणले आवश्यक ठानिएको स्थितिमा बाहेक, विस्थापन गर्न आदेश दिन सक्नेछैन । (NIAC)

नियम १३० : राज्यहरूले आफ्नो नागरिक जनसंख्याको केही खण्डलाई आफूले कब्जा गरेको भूभागमा निकाल्न अथवा स्थानान्तरण गर्न सक्नेछैन । (IAC)

नियम १३१ : विस्थापनको सिलसिलामा सम्बन्धित नागरिकहरूलाई आवास, सरसफाइ, स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा पौष्टिक आहारको दृष्टिकोणले सन्तोषजनक स्थितिमा राख्नुपर्दछ तथा एउटै परिवारका सदस्यहरूलाई छुट्याउनु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम १३२ : विस्थापित व्यक्तिहरू आफू विस्थापन हुनुपर्ने कारण अस्तित्वमा नरहेको लगत्तै उनीहरूलाई सुरक्षापूर्वक आफ्नो घर अथवा नियमित रूपमा बसोबास गर्दै आएको ठाउँमा आफू खुसी फर्कन पाउने अधिकार प्राप्त छ । (IAC/NIAC)

नियम १३३ : विस्थापित व्यक्तिहरूको सम्पत्तिको अधिकारको आदर गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १३४ : सशस्त्र संघर्षबाट प्रभावित महिलाहरूको विशेष सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा सहायता- जस्ता आवश्यकताहरूको आदर गरिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १३५ : सशस्त्र संघर्षबाट पीडित बाल-बालिकाहरू विशेष आदर र सुरक्षाका हकदार छन् । (IAC/NIAC)

नियम १३६ : बाल-बालिकाहरूलाई सशस्त्र बल अथवा सशस्त्र समूहमा भर्ना गरिनु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम १३७ : बाल-बालिकाहरूलाई संघर्षमा भाग लिन दिनु हुँदैन । (IAC/NIAC)

नियम १३८ : सशस्त्र संघर्षबाट प्रभावित बूढा, अपाङ्ग तथा अशक्तहरू विशेष आदर र सुरक्षाका हकदार छन् । (IAC/NIAC)

कार्यान्वयन :

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको अनुपालन :

नियम १३९ : संघर्षको प्रत्येक पक्षले आदर गर्ने साथै यसका सशस्त्र बल र अन्य वास्तविक रूपमा यसको आदेश अथवा निर्देशन अथवा नियन्त्रणमा कार्यरत व्यक्तिहरू अथवा समूहले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको आदर गर्नुपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । (IAC/NIAC)

नियम १४० : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सम्मान गर्ने दायित्व र यसप्रति सम्मान सुनिश्चित गर्ने कुरा पारस्परिकतामा भर पर्दैन । (IAC/NIAC)

नियम १४१ : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून लागू गर्नको निम्ति प्रत्येक राज्यले उपयुक्त तहका सैनिक अधिकृतहरूलाई सल्लाह दिनको निम्ति आवश्यक परेको बेलामा कानुनी सल्लाहकार उपलब्ध गराउनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १४२ : संघर्षका पक्षहरूले आफ्ना सशस्त्र सेना बललाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसम्बन्धी शिक्षा प्रदान गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १४३ : राज्यले नागरिक जनसंख्यालाई मानवीय कानूनसम्बन्धी शिक्षा दिन प्रोत्साहन दिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको लागू :

नियम १४४ : राज्यहरूले एउटा सशस्त्र संघर्षका पक्षहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लंघन गर्न प्रोत्साहित गर्ने छैनन । ती राज्यहरूले सम्भाव्य हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लंघनलाई रोकन आफ्नो प्रभावको प्रयोग गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १४५ : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले निषेध नगरेको स्थितिमा युद्धरत प्रतिशोधहरू कडा शर्तका अधीनमा पर्दछन् । (IAC)

नियम १४६ : जेनेभा महासन्धिले सुरक्षा प्रदान गरेको व्यक्तिका विरुद्ध युद्धरत प्रतिशोध लिन निषेध गरिएको छ । (IAC)

नियम १४७ : जेनेभा महासन्धि र सांस्कृतिक निधिको सुरक्षासम्बन्धी हेग महासन्धिले सुरक्षा गरिएका वस्तुहरू विरुद्ध प्रतिशोध लिन निषेध गरिएको छ । (IAC)

नियम १४८ : गैर-अन्तर्राष्ट्रिय संघर्षका पक्षहरूलाई युद्धरत प्रतिशोधको उपाय प्रयोग गर्ने अधिकार छैन । संघर्षमा भाग नलिने तथा संघर्षमा प्रत्यक्ष भाग लिन छोडेका व्यक्तिहरूका विरुद्ध प्रतिकूल उपायहरू प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । (NIAC)

उत्तरदायित्व तथा क्षतिपूर्ति :

नियम १४९ : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लंघनको आरोपप्रति राज्य उत्तरदायी हुन्छ । यसमा निम्न कुराहरू पर्दछन् :

क) राज्यका अङ्गहरू, सशस्त्र दल समेतले गरेके उल्लंघनहरू;

ख) राज्यका व्यक्ति अथवा सरकारको अधिकार प्रयोग गर्न अख्तियारयुक्त सत्ताले गरेका उल्लंघनहरू;

- ग) वास्तविक रूपमा राज्यको आदेश अथवा यसको निर्देशन अथवा नियन्त्रणअन्तर्गत रहेका व्यक्ति अथवा समूहले गरेका उल्लंघनहरू तथा
घ) व्यक्ति अथवा समूहहरूले गरेका उल्लंघनहरूलाई राज्यले आफ्नै आचरण-व्यवहारको रूपमा मञ्जूर तथा स्वीकार गरेको । (IAC/NIAC)

नियम १५० : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लंघनहरूको उत्तरदायी राज्यले भएका हानि- नोक्सानी अथवा चोटपटक पीडाको निम्ति पूर्ण क्षतिपूर्ति दिनु आवश्यक छ । (IAC/NIAC)

व्यक्तिगत उत्तरदायित्व :

नियम १५१ : व्यक्तिहरू निजले गरेको युद्ध अपराधको निम्ति आपराधिक रूपले उत्तरदायी छन् । (IAC/NIAC)

नियम १५२ : सेना हाँके अधिकारी तथा अन्य उच्च अधिकारीहरू उनीहरूको आदेशअनुसार गरिएका युद्ध अपराधको निम्ति आपराधिक रूपले उत्तरदायी छन् । (IAC/NIAC)

नियम १५३ : सेना हाँके अधिकारीहरू अथवा उच्च अधिकारीहरू आफ्ना मातहतमा रहेका व्यक्तिहरूले गरेका युद्ध अपराधको निम्ति निम्न लिखित स्थितिमा आपराधिक रूपले उत्तरदायी छन् - यदि उनीहरूलाई आफ्ना मातहतका व्यक्तिहरूले यस्ता अपराधहरू गर्न लागेका थिए अथवा गर्दै थिए भन्ने कुरा थाहा थियो अथवा थाहा हुने कारण थियो तथा यस्ता घटना हुन नदिनका निम्ति अथवा यदि यस्ता अपराध गरी सकेको भए त्यसको निम्ति जिम्मेवार व्यक्तिलाई दण्ड सजाय दिनेको निम्ति आफ्नो अख्तियारमा रहेका सबै किसिमका आवश्यक तथा उचित उपायहरू प्रयोग नगरेमा । (IAC/NIAC)

नियम १५४ : प्रत्यक्ष अवैध आदेशलाई नमान्नु प्रत्येक योद्धाको कर्तव्य हो । (IAC/NIAC)

नियम १५५ : उच्च अधिकारीको आदेशको पालन गरेको कारणले मात्र तल्लो तहको व्यक्ति आपराधिक जिम्मेवारीबाट मुक्त हुँदैन यदि उसलाई काम गर्न दिइएको आदेश अवैध थियो भन्ने थाहा थियो अथवा थाहा भइसकेको थियो किनभने आदेश दिइएको काम प्रष्ट रूपमा अवैध प्रकृतिको थियो । (IAC/NIAC)

युद्ध अपराध :

नियम १५६ : अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लंघनहरूले युद्ध अपराधको रूप लिन्छन् । (IAC/NIAC)

नियम १५७ : राज्यहरूलाई आफ्ना राष्ट्रिय अदालतहरूमा युद्ध अपराधसम्बन्धमा विश्वव्यापी अधिकार क्षेत्र प्रतिष्ठापन गर्न अधिकार प्राप्त छ । (IAC/NIAC)

नियम १५८ : राज्यहरूले आफ्ना सरहदिया अथवा सशस्त्र बलले अथवा आफ्नो भूभागमा भएको भनी आरोपित युद्ध अपराधको विषयमा अनुसन्धान गर्नुपर्छ तथा यदि सो कुरा ठीक ठहरिएमा दोषीलाई मुद्दा चलाएर सजाय दिनुपर्छ । त्यस्तै राज्यले आफ्नै अधिकारक्षेत्रभित्र परेका अन्य युद्ध अपराध सम्बन्धमा पनि अनुसन्धान गर्नुपर्छ र यदि उपयुक्त ठहरिएमा दोषीका विरुद्ध मुद्दा चलाएर सजाय दिनुपर्छ । (IAC/NIAC)

नियम १५९ : संघर्षको अन्तमा शक्तिमा रहेका अधिकारीहरूले युद्ध अपराधको निम्ति दोषीको रूपमा शङ्का गरिएको अथवा दोष प्रमाणित भएर सजाय पाएका व्यक्तिलाई बाहेक गैर-अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षमा भाग लिएका व्यक्तिहरू अथवा सशस्त्र संघर्षसँग सम्बन्धित भएको कारणले स्वतन्त्रताबाट बञ्चित भएका व्यक्तिहरूलाई व्यापक सम्भाव्य आम माफी दिने प्रयास गर्नुपर्छ । (NIAC)

नियम १६० : परिसीमा कानूनहरू युद्ध अपराधमा लागू नहुन सक्छन् । (IAC/NIAC)

नियम १६१ : राज्यहरूले युद्ध अपराधसम्बन्धी अनुसन्धान कार्य गर्न तथा दोषीलाई सजाय दिन सुविधा पुऱ्याउने दृष्टिकोणले सम्भाव्य हदसम्म आपसमा सहयोग गर्न हर- प्रयास गर्नुपर्छ । (IAC/NIAC)